

В.П.Гулевич *

КАЗИМИР ЯГАЙЛОВИЧ І МЕНГЛІ ГІРЕЙ: ВІД ДРУЗІВ ДО ВОРОГІВ

Досліджуються причини розриву литовсько-кримського миру. Події розглянуто на тлі відносин між польсько-литовською державою, Кримським ханством, Молдавією, Османською імперією, Великим князівством Московським та Великою Ордою протягом 1466–1482 рр. З'ясовано, що в 1482 р. Менглі Гірей розорив Київ, виходячи з власних інтересів, а не під впливом зовнішнього чинника.

Ключові слова: Казимир Ягайлович, Велике князівство Литовське, Менглі Гірей, Кримське ханство, Іван III, Велике князівство Московське, Ахмат, Велика Орда, Мегмед II, Османська імперія, Стефан Великий, Молдавія, Кафа, генуезці.

Політика великих князів литовських та польських королів у золотоординських і кримських справах неодноразово привертала увагу істориків, які підкреслювали їх важливу роль у становленні Кримського ханства. Натомість самим ханам, як і початковому етапу їхньої держави, пощастило менше. Особливо не поталанило їм у російській та радянській історіографіях, представники котрих таврували кримських правителів як «слухняне знаряддя агресивної політики» Османської імперії.

Точкою відліку, коли Кримське ханство перетворилося на агресора – спершу проти польсько-литовської держави, а згодом і Великого князівства Московського – зазвичай вважають напад хана Менглі Гірея на Київ у 1482 р. На жаль, рання історія взаємовідносин між правителями Криму та сусідніх держав, за рідкісним винятком¹, досі не стала предметом серйозного вивчення спеціалістів. Частково це можна пояснити як обмеженою або й нерозробленою джерельною базою (передусім складність у вивченні османських архівів), так і незнанням новітньої західної історіографії питання.

* Гулевич Владислав Петрович – головний консультант управління по зв'язках із місцевими органами влади й органами місцевого самоврядування апарату Верховної Ради України
E-mail: gulevych_v@ukr.net

¹ Див., напр.: Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – Warszawa, 1930. – Т.1: 1377–1499; *Idem.* Problem Krymu w dziejach jagiellońskich // Kwartalnik Historyczny. – R.49. – 1935. – S.287–293; *Idem.* Obrona Rusi za Jagiellonów na przełomie XV i XVI wieku // Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza. – Lwów, 1916. – Т.1. – S.466–471; Koneczny F. Sprawy z Mengli-Girejem // Ateneum Wileńskie. – R.IV. – 1927. – Zesz.12. – S.140–156. Праці сучасних вітчизняних і закордонних дослідників або здебільшого мають науково-популярний характер (див.: Fisher A.W. The Crimean Tatars. – Stanford, 1978; Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską. – Warszawa, 1987; Гайворонский О. Повелители двух материков. – К., 2010. – Т.1: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды), або обмежуються висвітленням подій напередодні падіння Києва (див.: Хорошкевич А. Русь и Крым: От союза к противостоянию: Конец XV – начало XVI вв. – Москва, 2001; Казаков О.О. Київська трагедія 1482 р.: історико-дипломатичний аналіз (частина перша) // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2012. №1. – С.190–193; Його ж. Київська трагедія 1482 р.: історико-дипломатичний аналіз (частина друга) // Там само. – №2. – С.177–180).

Початковим нашим завданням було з'ясувати всі обставини київської трагедії 1482 р. Але в міру критичного вивчення того мізерного комплексу джерел, що донесли до нас відомості про цю подію, ставало дедалі очевиднішим, що без висвітлення передісторії взаємин між Казимиром Ягайловичем та Менглі Гіреем, а також між ними, великим князем московським Іваном III та ханом Великої Орди Ахматом протягом 1466–1482 рр. розв'язання цієї проблеми буде неможливим.

Період I: 1466–1475 рр.

Початок відносин між Казимиром Ягайловичем і Менглі Гіреем. Попри всі старання першого правителя незалежного Кримського ханства – Гаджи Гірея, він залишив своїм нащадкам нестабільну державу. Це вилилося у криваву боротьбу між його синами Нур-Девлетом і Менглі Гіреем одразу після смерті батька у серпні 1466 р.²

А.Фішер, не назвавши джерела, уважав, що Нур-Девлет вислав посольство до правителя Золотої Орди Ахмата й отримав від нього ярлик на правління у Криму³. Утім, це навряд чи відповідає дійсності. По-перше, за Нур-Девлетом стояла татарська знать, а саме бей найвпливовішого кримського роду Ширинів – Мамак⁴, який не був зацікавлений у відновленні на півострові влади Великої Орди. По-друге, новий хан пішов слідами свого батька – приблизно у травні 1467 р. його посли були в Казимира Ягайловича з запевненнями миру та союзу між обома правителями й готовністю до боротьби зі спільними ворогами⁵.

Менглі не визнав владу старшого брата. Захопивши на короткий час столицю – Кирк-Ор, 16 серпня 1467 р. він видав ярлик як самостійний правитель⁶. Але у Кракові підтримку здобув саме Нур-Девлет. Уже 17 вересня того ж року польський посол Альберт Боровський у Кирк-Орі уклав із Нур-Девлетом мир⁷. Приблизно у той же час литовські посли Ян Кучукович та Івашенець отримали від хана ярлик і тверду присягу з підтвердженням територіальних надань Вітовту від Тохтамиша⁸.

² Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, przekł. K.Mecherzyńskiego. – Ks.XII (далі – *Długosz J. Dzieje*). – Kraków, 1870. – Т.5. – S.443.

³ Fisher A.W. *The Crimean Tatars*. – Р.9. Із ним погодилися О.Гайворонський (див.: *Гайворонский О. Повелители двух материков*. – Т.1. – С.48) і Л.Подгородецький (див.: *Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską*. – S.20).

⁴ *Długosz J. Dzieje*. – Т.5. – S.450; Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (1453–1475). – Т.2. – P.1 // *Atti della società Ligure di storia Patria* (далі – *Atti*). – Genova, 1872. – Vol.7. – P.I. – Fasc.II. – №776. – P.490.

⁵ *Długosz J. Dzieje*. – Т.5. – S.450.

⁶ Березин И. Тарханные ярлыки крымских ханов // *Записки Одесского общества истории и древностей* (далі – ЗООИД). – 1872. – Т.8: Прибавление к сборнику материалов. – С.5; Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XVI вв. – Казань, 1979. – С.32–33.

⁷ *Codex epistolaris seculi decimi quinti*. – Т.1: 1384–1492: ex antiquis libris formularum corpore Naruszeviciano, autographis archivistiche plurimis collectus opera A.Sokołowski, J.Szujski. – Pars 2: Ab anno 1444 ad annum 1492 / Cura J.Szujski // *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia* (далі – *CE*). – Т.2. – Kraków, 1876. – №213. – P.240–241; *Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th – 18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. Leiden; Boston, 2011. – Doc.2. – P.534–535.

⁸ *Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów Perekopskich (1469–1515)*. – Kraków; Warszawa, 1881. – №78. – S.292–293.

Що відбувалося у Криму протягом наступного року достеменно невідомо, але Нур-Девлет не зумів утримати прихильність місцевих беїв. Тим часом Менглі отримав допомогу від Кафи й невдовзі повернув собі владу. У реляції з Криму 7 листопада 1468 р. щодо подій літа того ж року про Менглі сказано вже як про нового «імператора», підтриманого татарською верхівкою, зокрема Мамаком, і кафинцями⁹. Вдячний хан відвідав Кафу та зменшив її виплати. Отримав нагороду і Мамак, який став місцевим тудуном¹⁰. Пізніше, щоб виправдати Менглі в очах польського короля, татарські послі повідомляли, що Нур-Девлет нібито був нездатний правити. Натомість кафинці підтримали сильного володаря, який не допустить безладу на півострові¹¹.

Утім, і після зміни правителя боротьба тривала до початку наступного року. Через неї традиційне посольство до польського короля від імені Менглі прибуло лише на початку 1469 р. Щоб здобути прихильність Казимира, хан обіцяв йому допомогу проти всіх ворогів¹². Проте ця обіцянка була лише дипломатичною формулою, позаяк Менглі сам потребував підтримки, оскільки його становище залишалося доволі хитким. У самому Криму проти хана інтригували генуезькі можновладці. Так, якийсь Гримальді з корисливих мотивів зав'язав відносини з Нур-Девлетом. Він планував зібрати на Тамані військових авантюристів, щоб з їхньою допомогою скинути Менглі. Але кореспонденцію Гримальді було перехоплено. Хан повідомив про змову кафинського консула і її ініціатор вирушив у в'язницю Солдаї. У 1471 р. його позбавили майна та вигнали з Криму¹³.

Арешт Гримальді не вирішив проблем Менглі, оскільки його брати-конкуренти залишалися на волі. Зокрема, Нур-Девлет знайшов притулок у Зіхії (Абхазія), де не полишав думок про здобуття влади на Кримському півострові¹⁴. Він навіть планував запросити турецького падишаха захопити Чембало, а сам водночас мав ударити на Кафу. Але навесні 1471 р. кафинський консул відправив військовий загін у район Тани (Азов). Там йому пощастило захопити в полон самого Нур-Девлета разом із трьома іншими братами (не названими на ім'я), яких із комфортом утримували спершу в Кафі, а потім у Солдаї¹⁵.

⁹ Atti. – Vol.7. – P.I. – Fasc.II. – №821. – P.562. Пор.: *Березин И.* Ярлыки крымских ханов Менгли-Гирея и Мухаммед-Гирея: Прибавление к сборнику материалов. – Ярлык №1. – С.12–13; *Malowist M.* Kâffa, kolonia genuenska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475. – Warszawa, 1947. – S.278–280.

¹⁰ *Гейд В.* История торговли Востока в средние века (Колонии на северном побережье Чёрного моря: Конец западных колоний северного побережья Чёрного моря) / Пер. Л.П.Колли // Известия Таврической учёной архивной комиссии (далі – ИТУАК). – Год 28. – 1915. – Т.52. – С.176; *Колли Л.П.* Падение Каффы: Последние годы генуэзских поселений в Крыму – Менгли Гирей-хан (1466–1475) // Там же. – Год 21. – 1918. – №54. – С.132. Тудун – представник ханської адміністрації, який збирав податки з татарського населення Кафи та околиці (див.: *Юревич В.* Устав для генуэзских колоний на Чёрном море, изданный в Генуе в 1449 г. // ЗООИД. – 1863. – Т.5. – С.763).

¹¹ *Długosz J.* Dzieje. – Т.5. – С.488.

¹² Ibid.

¹³ *Колли Л.П.* Каффа в период владения ею Банком св. Георгия (1454–1475) // ИТУАК. – Год 26. – 1912. – №47. – С.97–98; *Его же.* Падение Каффы... – №54. – С.133–134.

¹⁴ *Некрасов А.М.* Международные отношения и народы Западного Кавказа (последняя четверть XV – первая половина XVI в.). – Москва, 1990. – С.38.

¹⁵ *Malowist M.* Kâffa... – S.280; *Колли Л.П.* Падение Каффы... – №54. – С.134–135; Atti. – Vol.7. – P.I. – Fasc.II. – №872. – P.628–629; Vol.7. – P.II. – Fasc.I. – №1041. – P.26.

Після арешту братів Менґлі міг почуватися впевненіше. У зовнішній політиці він і надалі орієнтувався на польсько-литовську державу. Але відносини з Казимиром псували напади татар на руські землі. Кримські беї мало зважали на хана і поводитися цілком самостійно. У серпні 1469 р. «царик Маняк» («Maniak Caesaris») напав на руські землі Великого князівства Литовського і Корони Польської – Поділля, Волинь та Київщину. Хан попередив короля про небезпеку і це дало змогу спішно зібрати військо та уникнути розорення Галичини й Західної Волині. Напевно, цей жест Менґлі призвів до налагодження відносин із Казимиром, оскільки в листопаді того ж року було визначено у Крим польське посольство на чолі зі Зборовським¹⁶.

Л.Колянковський уважав Маняка братом хана Великої Орди Махмудом¹⁷. Але, на нашу думку, це був один із кримських беїв роду Ширин – Мамак, або ж його брат Емінек¹⁸, оскільки і Менґлі Ґірей названий Я.Длугошем «надволжанським татарським царем» («Caesare Thartarico Ciswolhano»). Вочевидь хроніст сплутав Волгу з Дніпром, коли писав, що татари «через Волгу трьома загонами вдерлися в Польське королівство» («ultra Wolham, terras Regni polonoae trifariam partitus irrupit»)¹⁹.

Безлад у ханстві сприяв зростанню кількості нападів татарських беїв на сусідів. Молдавський воевода Стефан намагався запобігти цьому. Він зміцнив дерев'яно-земляними укріпленнями і мурованою цитаделлю новозасноване поселення Орхей, що захищало брід через р. Дністер біля його злиття з р. Реут. Пиркелабом (начальником залоги) Орхея став боярин Раду Гангура, якого 1 квітня 1470 р. Стефан назвав «оборонцем від татар»²⁰. У наступні тридцять років цей форпост приніс чимало користі у захисті Молдавії від нападів степовиків.

Того ж 1470 р., скориставшись зайнятістю воеводи Стефана війною проти волоцького правителя Раду Красивого, татари на чолі з Емінеком напали на Молдавію, але її правитель 20 серпня в бою під с. Липники розбив їх ущент²¹. У березні 1471 р. уже Раду Красивий напав на Молдавію²². Доки Стефан відбивався від волохів, очолювані Емінеком татари знову напали на Молдавію і дійшли аж до її колишньої столиці – міста Сирет²³. Це стало виправданням

¹⁶ *Długosz J. Dzieje*. – Т.5. – S.499–500, 503.

¹⁷ *Kolankowski L. Dzieje...* – S.324, przyp.7.

¹⁸ За це зауваження автор вдячний Олександрові Галенку.

¹⁹ *Długossii J. Historiae Polonocae: Libri XII / Ad veterum librorum manuscriptorum fidem recensit, variis lectionibus annotationibusque instruxit Ignatus Żegota Pauli, cura et impensis Alexandri Przezdziecki*. – Cracoviae, 1878. – Т.5. – Liber XII (XIII). – P.530–531.

²⁰ *Epure V.-A. Quelques considerations sur les relations entre la Moldavie et les tatars le long du XV-eme siecle de la perspective des sources historiques // Codrul Cosminului*. – 2007. – №13. – P.63; *Быря П.П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV – начало XVI в.)*. – Кишинёв, 1984. – С.44.

²¹ *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. / Сост. Ф.А.Грекул*. – Москва, 1976. – С.64, 70, 107; *Długosz J. Dzieje*. – Т.5. – S.499–500. Майже суголосно з Я.Длугошем подає цю подію один із білорусько-литовських літописів під 1461 р. (див.: *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). – Т.32: *Летописи белорусско-литовские*. – Москва, 1980. – С.214).

²² *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв.* – С.64, 70, 107–108; *Documentele lui Ștefan cel Mare / Publicate de I.Bogdan*. – Vol.II: *Hrisoave și cărți domnești 1493–1503: Tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salv-conducte, scrisori, 1457–1503*. București, 1913. – №139. – P.311–313.

²³ *Gonța A. România și Hoarda de Aur: 1241–1502*. – München, 1983. – P.180.

для Стефана, що він не надав допомоги польському королевичеві Владиславу Казимировичу в боротьбі за чеський трон²⁴.

Поверталися татари через Поділля, де, за словами консула Кафи, розорили багато поселень, захопили чимало худоби і великий полон. Черговий напад, можна припустити, що й цього разу без санкції хана, викликав спільну відповідь Стефана і Казимира проти татар. Королівські сили («*ruteni*») вочевидь було зібрано з Поділля та Галичини²⁵. Переслідуючи татар майже до самого Криму війни Стефана захопили в полон самого Емінека. Генуезці написали Менглі, що його утримують у Білгороді. Там він перебував до 1473 р., коли зумів утекти²⁶.

Щодо Менглі Гірея, то про його участь у набігах або в їх організації даних немає. Навпаки, він намагався підтримувати дружбу з Казимиром, через свого посла Заффара (Джафара) передав королеві укладені у Криму послом Кердеєм умови «братерства і союзного договору». Казимир затвердив їх 27 червня 1472 р.²⁷ А 22 вересня того ж року хан видав йому ярлик на володіння багатьма містами, серед яких був і Новгород, за який тривала суперечка з Іваном III²⁸. Такий крок яскраво свідчив, що кримський правитель уважав себе правонаступником володарів Великої Орди й намагався продемонструвати це Казимирові, оскільки потребував визнання своєї держави як рівноправного політичного партнера.

Проте інтереси Казимира та Менглі мали мало спільного. В умовах династичної кризи хан шукав у Кракові підтримки для зміцнення своїх позицій, передусім у боротьбі проти зазіхань Великої Орди. До того ж півострову загрожувала турецька небезпека. Так, улітку 1469 р. до Кафи прибули галери Якуббея. Османці висадилися на берег, захопили великий полон і спалили кілька поселень. У відповідь Менглі 25 жовтня спромігся лише написати падишахові ввічливого листа з проханням повернути полонених²⁹.

²⁴ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1876. – T.10: Sprawy wołoskie za Jagiellonów: Akta i listy. – №6. – S.28–29; Documentele lui Ștefan cel Mare. – №139. – P.314.

²⁵ Atti. – Vol.7. – P.I. – Fasc.II. – №981. – P.779, 783 = *Virginie V. Les Tatars et la Moldavie au temps d'Etienne-le-Grand // Revue historique du Sud-Est Européen. – VIII-e année. – 1931. – №7/9 (Juillet – Septembre). – P.190–191 (лист від 16 травня 1471 р.)*.

²⁶ *Iorga N. Studii istorice asupra Chiliei și Cetății-Albe. – Bucurest, 1899. – P.137.*

²⁷ *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur / Ed. Th.Wierzbowski. – Warszawa, 1905. – Pars I: Casimiri IV Regis temporis complectens (1447–1492). – №830. – P.43; Pułaski K. Stosunki... – №3. – S.200; Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate... – Doc.3. – P.536–537.*

²⁸ *Барвінський Б. Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV століття // Його ж. Історичні причинки, розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Жовква; Л., 1909. – С.18–20; Gołebowski L. Dzieje Polski za panowania Kaźmirza, Jana Olbrachta i Alexandra // Dzieje Polski za panowania Jagiellonów. – T.3. – Warszawa, 1848. – S.232–233, przyp.588; Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate... – Doc.4. – P.539–541. В ярлику переплутано імена послів: Богдан Федорович і Іван Соскович насправді господарський секретар Іван Федорович (Івашенець) і маршалок двірський, намісник brasлавський Богдан Андрійович Сакович (див.: *Urządnicy WKL. – Kórnik, 1994. – №504. – S.53; Pułaski K. Stosunki... – №78. – S.293).**

²⁹ *Le Khanat de Crimee dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / Ed. A.Bennigsen, P.N.Borotov, D.Desaiue, Ch.Lemercier-Quelquejay. – Paris, 1978. – P.44; Зайцев И. Между Москвой и Стамбулом: Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV – пер. пол. XVI вв.): Очерки. – Москва, 2004. – С.71.*

Казимир, зайнятий чеською короною для свого сина Владислава, не збирався надавати допомогу Менглі. У Кракові та Вільно не сприймали кримського правителя як серйозного партнера – влада хана залишалася нестабільною й він не мав причин для війни з Москвою. Щоб мати гарантію спокою на східному кордоні своїх володінь, король був зацікавлений у союзі з Великою Ордою, котра мала відволікати увагу Великого князівства Московського від Литви.

Казимир Ягайлович і Велика Орда. У стримуванні Івана III Казимир вирішив зіпертися на його ворога – Велику Орду. Так, 1471 р. король вислав послом до хана Ахмата татарина Кирей Кривого з пропозицією напасти на Москву. Цю ідею підтримав найбільш впливовий бей хана Ахмата – Тимур³⁰. У наміри Казимира не входило завдати шкоду Кримському ханству, але, зрозуміло, що в разі успішного нападу Ахмата на Московське князівство посилення позицій Великої Орди не могло не хвилювати Менглі Гірея.

Поки Кирей перебував в Орді, послы Ахмата у серпні 1471 р. відвідали Краків. А.Горський припускає, що темою переговорів для Казимира був Новгород, на який король мав плани³¹. Але 14 липня Іван III завдав поразки новгородцям і змусив їх підписати мир на своїх умовах, чим перекреслив надії Казимира на це місто. Кирей же повернувся з Великої Орди разом із ханським послом аж у 1472 р.

Утім, схема А.Горського навряд чи вірна. 22 березня 1471 р. помер чеський король Їржі з Подебрад, що дало Ягеллонам можливість отримати корону Чехії. Але на дорозі до неї стояв угорський монарх Матіаш Гуньяді (Корвін). Польські й угорські інтереси зіштовхнулися у травні 1471 р. на з'їзді чеських дворян у місті Кутна-Гора, де мало вирішуватися питання обрання короля³². Проте думки Казимира повернулися на Захід значно раніше. У травні 1469 р. в Оломоуці король Матіаш за підтримки прокатолицької партії проголосив себе володарем Чехії. У відповідь у червні того ж року Їржі скликав у Празі чеський сейм, який визнав спадкоємцем трону Владислава Казимировича, не-божа покійного короля Владислава Погробовця³³.

Було зрозуміло, що в боротьбі за чеську корону доведеться воювати з угорцями. Тому, обіцяючи Ахматові свою участь у війні з Москвою, Казимир свідомо вводив хана в оману. У цій ситуації він розраховував із допомогою татар Великої Орди відволікти увагу Івана III від Литви взагалі та Новгорода зокрема, поки його син утвердиться на чеському троні.

³⁰ ПСРЛ. – Т.18: Симеоновская летопись. – Москва, 2007. – С.224; Т.25: Московский летописный свод конца XV века. – Москва, 1949. – С.292; Т.27: Сокращённый летописный свод 1493 г. – Москва; Ленинград, 1962. – С.128.

³¹ Горский А.А. Москва и Орда. – Москва, 2000. – С.158 (із посиланням на: Rachunki wielkorządowe krakowskie z r. 1471 / Przygotował do druku i poprzedził wstępem R.Grodecki // Polska Akademia Umiejętności: Komisja Historyczna: Archiwum. – Ser.2. – Т.IV (Ogul. zb. Т.XVI). – №7. – Kraków, 1951. – №94, 108, 114, 118, 120. – S.408, 412–415). Також див.: Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1836. – Т.1. – №87. – С.62–64.

³² Андрусак Я. Польсько-угорське протистояння на Кутногорському з'їзді 1471 року та позиція чеського дворянства // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія». – 2009. – №1. – С.125–131.

³³ Palacký Fr. Dějiny národu českého v Čechách a v Morawě. – Praha, 1860. – Díl IV: Wěk Jiřího z Poděbrad. – Částka 2: Od roku 1457 do roku 1471. – S.509–512, 516–517.

Про те, що король не міг відволікатися на східні справи, знали в Москві³⁴. Але хан Ахмат повірив Казимирові. У липні 1472 р. він спустошив м. Алексин на р. Ока. У Москві були переконані, що на цей напад татар підбурив король³⁵, а до розореного міста їх вивели провідники «с литовського рубежа»³⁶, хоча литовське військо не підтримало Ахмата. Попри те, що в Москві сприймали цей похід татар поразкою Великої Орди³⁷, Ахмат усе ще мав підстави вважати себе успішним правителем. Він зумів утримати у своїх руках агонізуючу Орду. Його допомоги шукали навіть у далекій Західній Європі – майже одночасно з Казимиром зв'язок із ханом намагалися встановити венеціанці, які плекали плани антитурецької коаліції з залученням татар³⁸.

Початок дипломатичних відносин між Великим князівством Московським і Кримських ханством. У той час, коли Венеція не змогла залучити хана Ахмата до війни з турками, а король Казимир хотів лише використати Велику Орду проти Москви для реалізації власних планів виявилася спільність інтересів Менглі Гірея та Івана III. В їх основі лежав обоюсторонній інтерес цих правителів щодо боротьби з Великою Ордою, а для московського князя в перспективі – ще й з Казимиром Ягайловичем. Байдужість того до інтересів свого кримського сателіта штовхала Менглі шукати альтернативних союзників. У тодішніх умовах ним міг бути лише Іван III. Ініціатором контактів із Москвою виступив саме Менглі Гірей.

Початок відносин було покладено неофіційно через третіх осіб. У 1473 р. довірена особа Менглі – Хоза-Кокос відправив до Івана III свого родича кафінця Юсупа з посланням, яким запевняв, що хоче бути в мирі з московським правителем. У відповідь той вислав у Крим свого представника Іванчу³⁹. Згодом із Криму в Москву вирушив посланець хана Азі-Баба (Гаджи-Баба), який привіз пропозиції зберігати мир між обома володарями, карати його порушників, відпустити без викупу полонених і дати вільний прохід посольствам.

Черговим московським послом у Крим став Нікіта Беклемишев⁴⁰. Він мав чітке завдання – отримати від хана письмовий документ із викладом пропозицій, привезених Азі-Бабою, а в разі, якщо Менглі Гірей відмовиться, наполягати

³⁴ ПСРЛ. – Т.18. – С.235; Т.27. – С.136.

³⁵ Там же. – Т.25. – С.297.

³⁶ Там же. – Т.20 (Первая половина): Львовская летопись. – Санкт-Петербург, 1910. – Ч.1. – С.297; Т.23: Ермолинская летопись. – Санкт-Петербург, 1910 С.160; Т.27. – С.278.

³⁷ Горский А.А. Москва и Орда. – С.159, 167.

³⁸ Про спроби Венеції залучити до війни з османцями татар Великої Орди див.: *Stachoń B.* Polska wobec weneckich projektów użyciu Persów i Tatarów przeciw Turcji w 2 poł. XV wieku // *Prace historyczne: Wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego Koła Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, 1878–1928.* – Lwów, 1929. – S.148–172; *Пирлинг О.* Россия и папский престол. – Кн.1: Русские и Флорентийский собор. – Москва, 1912. – С.175–178; *Скрябинская Е.Ч.* Московская Русь и Венеция времён Ивана III // *Её же.* Русь, Италия и Византия в средневековье. – Санкт-Петербург, 2001. – С.180–212.

³⁹ *Малиновский А.* Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год // *ЗООИД.* – 1863. – Т.5. – Отд. II. – С.184.

⁴⁰ ПСРЛ. – Т.27. – С.279; Сборник Императорского русского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1884. – Т.41: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и с Турцией. – Т.1: С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России (далі – Сб. РИО). – №1. – С.1–2.

на фіксації умов за прикладом чинного договору про дружбу кримського правителя з Казимиром Ягайловичем. При цьому Іван III погоджувався на виплату «поминковъ» (данини). Домовленості мали затвердити ханські родичі – улани (оглани), а також обов'язково бей Емінек, якого задобрили соболями⁴¹.

Основна ідея договору полягала у протистоянні ханові Ахмату, щоб у разі війни Москви з Ордою Менглі Гірей вислав проти неї своє військо. Але ім'я самого хана поки що не мало бути записане в документ. У разі, якщо хан наполягатиме вписати Ахмата, Н.Беклемишев повинен добиватися цього ж і стосовно Казимира Ягайловича, проти якого кримський правитель має допомагати Іванові III⁴². Московський посланець мав три варіанти договору⁴³, з яких, на думку А.Хорошкевич, чинності набув другий⁴⁴.

Документ, по суті, передбачав лише московсько-кримський союз у загальних рисах без чіткого окреслення ворогів, адже друг (як і ворог) однієї зі сторін вважався другом (та ворогом) для іншої. Якщо Іван III був зацікавлений у допомозі кримського хана як проти Ахмата, так і супроти Казимира, то Менглі Гірей не мав наміру конфліктувати з королем. Через це московський посол скаржився кримському ханові, що «нашему государю великому князю не хочеш на его недруга на короля помагати, а то осподарю моему большой недруг». Умову виключити Казимира з ворогів відстояв сам Менглі⁴⁵.

У травні 1474 р. Казимир оголосив збір війська проти угорського короля. Зібратися мали не лише поляки, а й литовські бояри і татари. У цей час київський воєвода Мартин Ґаштольд п'ять разів відправляв до короля гінців із повідомленнями про підготовку татар до нападу на руські землі. Проте Казимир не повірив Ґаштольдові, або занадто покладався на свого посла до хана князя Глинського⁴⁶, і не лише не дав допомогу, а й навіть не застеріг прикордонну шляхту щодо можливого вторгнення. Відтак татари на чолі з Айдаром та Емінеком у червні безперешкодно спустошили Поділля та Галичину. Коли ж галицька, белзька та подільська шляхта зібралася для відсічі, нападники вже зникли у степу. Не знайшло їх і литовське військо на чолі з Ґаштольдом і князем Чорторийським. Хоча цей напад і не був санкціонований Менглі Гіреєм, допомоги Казимирові він не надав жодної⁴⁷. Утім, напевно, кримський правитель не залишився без користі, адже близько 20 тис. бранців продали в рабство через порти феодоритів⁴⁸, що перебували під контролем хана.

⁴¹ Сб. РИО. – Т.41. – №1. – С.2–3.

⁴² Там же. – №1. – С.3–4.

⁴³ Там же. – С.4–6.

⁴⁴ Хорошкевич А. Русь и Крым. – С.127. Висновок авторки збігається з публікацією А.Малиновського (див.: Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание дел... – Дипломатическое приложение. – №1. – С.267).

⁴⁵ Сб. РИО. – Т.41. – №2. – С.10–11.

⁴⁶ Контарини А. Путешествие в Персию // Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. / Пер. Е.Ч.Скржинской. – Москва, 1971. – §3–7. – С.212–214 (посольство виїхало з Києва до Криму на початку травня 1474 р.); Długosz J. Dzieje. – Т.5. – S.575 (напевно, князя Івана Глинського, який і пізніше неодноразово був послом до хана).

⁴⁷ Długosz J. Dzieje. – Т.5. – S.573–575.

⁴⁸ Atti. – Vol.7. – P.II. – Fasc.I. – P.82–83, 122, 211; Колли Л. Падение Каффы (по генуэзским и другим современным источникам): Последние месяцы генуэзской Каффы (1474–1475) // ИТУАК. – Год 31. – 1918. – Т.55. – С.149–150.

Л.Колянковський звернув увагу на давні тісні відносини Емінека з Москвою, старший син якого Довтелек навіть очолював кримське посольство 1475 р. у цю країну⁴⁹. Тому дослідник припускав, що до нападу на руські землі Великого князівства Литовського в 1474 р., можливо, був причетний посол Н.Беклемишев. Утім, це не підтверджується джерелами. Цікаво, що на ранньому етапі кримсько-московських відносин літописання Москви, Пскова, Новгороду фіксує лише ті напади татар на Корону й Литву, до яких мала стосунок московська дипломатія: набіг на Поділля 1480 р. і на Київ у 1482 р. Натомість виправи 1469, 1470 або 1474 рр. у них не відображено.

У березні 1475 р. Іван III відправив у Крим посла А.Старкова з інструкцією добиватися визнання спільним ворогом не лише хана Ахмата, а й Казимира. «Сам посмотри того, – звертався московський посол до кримського хана, – лзя ли моему государю такъ делати: съ сторону недругъ его король, а съ другую сторону учинится ему недругъ царь Ахмад, и осподарю моему къ которому недругу лицом стати?»⁵⁰. Утім, вочевидь, того разу переговори навряд чи були завершені.

Чергова внутрішня криза у Кримському ханстві й Османська імперія. На рубежі 1472–1473 рр. у Криму помер впливовий очільник роду Ширин – Мамак. Своїм наступником він хотів бачити власного сина Кара-Мірзу⁵¹. Проте хан затвердив тудуном Мамакового брата – Емінека. І хоча Кафа підтримала це призначення, Емінек швидко посварився з кафинцями через свої постійні побори. Цим скористалася вдова Мамака, яка допомогла своєму синові Шейдаку (Сертак) стати тудуном. Вона підкупила кафинських чиновників, які на початку 1474 р. звинуватили Емінека у змові з турками.

У відповідь бей заблокував підвіз хліба в Кафу⁵². Хан і без того мав претензії до Емінека, який не лише посварив його з правителями Польщі й Молдавії своїм нападом у 1474 р.⁵³, а й зухвало вимагав згоду Менглі на шлюб з його матір'ю. Менглі відсторонив Емінека, але тудуном призначив не Шейдака, а Кара-Мірзу, якого підтримував Айдар. Підкуплений радник кафинського консула О.Скварчафіко пригрозив ханові, що з в'язниці на свободу можуть випустити його братів-конкурентів і Менглі змінив своє рішення, погодившись на кандидатуру Шейдака, який також став на чолі Ширинів.

Емінек разом із двома десятками прихильників утік на Кавказ (у Черкесію або в Абхазію⁵⁴). Татарська верхівка стала на його бік. Підтримали Емінека також Айдар і Кара-Мірза. Уже навесні 1475 р. Менглі Гірей і Шейдак змушені були шукати притулку за мурами Кафи⁵⁵. Не маючи можливості захопити

⁴⁹ ПСРЛ. – Т.12: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1901. – С.157; Т.18: Симеоновская летопись. – С.249; Kolankowski L. Dzieje... – S.329.

⁵⁰ Сб. РИО. – Т.41. – №2. – С.11.

⁵¹ Atti. – Vol.7. – Р.П. – Fasc.I. – №1148. – Р.252.

⁵² Колли Л. Падение Каффы... – С.149.

⁵³ Напад Емінека відбувся одразу після приїзду до Криму литовського посольства у травні 1474 р., яке привезло ханові подарунки (див.: Контарини А. Путешествие... – §3–7. – С.212–214).

⁵⁴ Atti. – Vol.7. – Р.П. – Fasc.I. – №1117. – Р.195, №1118. – Р.202.

⁵⁵ Ibid. – №1143. – Р.236–237.

місто Емінек звернувся по допомогу до Мегмеда II⁵⁶, відтак на початку червня того ж року турки підкорили Кафу.

Передчуваючи, що черговий конфлікт у Криму небезпечніший від попередніх, на початку квітня 1475 р. кафинці вислали до Казимира Ягайловича, який перебував у Литві⁵⁷, посла Джуліано Джентілі благати про допомогу і порятунку⁵⁸. Сам Менглі, коли Кафу взяли, відправив київському воєводі М.Гаштольдзу «полтретьядцать тысящ алтын кун»⁵⁹. Напевно, привіз їх у Київ кафинський митрополит Симон, який також просив «ратунку Кафе»⁶⁰. Натомість Казимир лише вислав до хана свого писаря Мацея з Ломжі. Той, доїхавши до Білгорода, написав королеві, що Мегмед II зібрав під Адріанополем військо та відправив його водою і суходолом (sic!) на Кафу⁶¹.

Ще одним учасником подій 1475 р. був далекий, але не менш зацікавлений правитель Молдавії Стефан, який намагався організувати антитурецьку коаліцію. У Стамбулі знали про ці наміри та щоб відбити бажання втручатися у кримські справи на початку 1475 р. відправили в Молдавію велике військо. Проте 10 січня Стефан розбив його під Васлуєм, після чого відправив частину полонених турків Казимирові Ягайловичу, просячи того про допомогу військом, грошима та іншими засобами. Казимир через послів обіцяв сприяння⁶².

Занепокоєний інформацією про збір турецького війська під Адріанополем, Стефан слав гінців до Казимира з попередженням про небезпеку, проханням дати 2 тис. піхотинців для оборони Кілії й Білгорода та самому з військом поспішати до Молдавії. Литовські пани готові були воювати з турками і радили королеві збирати сили. Проте той зволікав із відповіддю.

Після приїзду короля 5 червня в Люблін уже коронна рада наполягала на спільних зі Стефаном воєнних діях проти турків. Зрештою Казимир вирішив вислати до падишаха краківського підстоля Марцина з Вроцимовиць. Але перед ним до Мегмеда II виїхав посланець з повідомленням про приїзд посла. 28 серпня падишах відповів, що він не лише є приятелем королеві, але й сподівається на братерство між двома володарями та ще більшу приязнь⁶³.

⁵⁶ Ibid. – №1148. – Р.255; Письмо настоятеля церкви в Alba-lulia Доминика, с донесением в 1475 году, что Кафа взята турками и воеводы Стефан Молдавский и Божорад Валахский принесли присягу на верность королю венгерскому / Сообщил В.Юргевич // ЗООИД. – 1894. – Т.17. – Отд.4. – С.1–2. С.Карпов (із посиланням на: *Da Lezze Donado. Historie Turchescha (1300–1514) / Publ. de I.Ursu. – București, 1909. – Р.73*) пише, що приводом для втручання Мегмеда II у кримські справи 1475 р. стала втеча рабів із Трапезунда в Кафу (див.: *Карпов С.П.* Работоторговля в Южном Причерноморье в первой половине XV в. (преимущественно по данным массарии Каффы) // *Византийский временник: Новая серия.* – 1986. – Т.46. – С.145).

⁵⁷ *Сулковска-Курасёва И.* Итинерарий Казимира Ягеллона // *Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. тр. – Москва, 1989. – Вып.2. – С.311.*

⁵⁸ Atti. – Vol.7. – Р.П. – Fasc.I. – №1129. – Р.217–218.

⁵⁹ Сб. РИО. – Т.41. – №39. – С.172. Из цитованого документа неможливо точно зрозуміти ані дати, ані мети відправки цих грошей. Л.Колянковський уважав, що вони призначалися для організації допомоги ханові (див.: *Kolankowski L.* Dzieje... – S.322, przyp.8).

⁶⁰ ПСРЛ. – Т.32. – С.91, 163.

⁶¹ *Długosz J.* Dzieje. – Т.5. – S.594.

⁶² Ibid. – S.586–587.

⁶³ СЕ. – Т.3: 1392–1501 / Coll. opera A.Lewicki // *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.* – Т.14. – Kraków, 1894. – №204. – Р.224.

У цей же час Стефан уважно стежив за турками. Він добре розумів, що в разі захоплення Криму наступною жертвою османців неодмінно стане Молдавія. Оскільки Кафа відмовилася від антитурецького союзу, єдиною його надією в Криму стало князівство Феодоро. Одразу після падіння Кафи господар допоміг своєму швагрові Александрові скинути з феодорійського трону брата Ісаака, який у 1474 р. визнав над собою владу турецького падишаха. Потім Стефан відправив на допомогу Александру 300 досвідчених молдавських і угорських воїнів, які згодом захищатимуть столицю князівства – місто Мангуп – від турків⁶⁴. Далі, 12 липня 1475 р., він став васалом М.Гуньяді та уклав із ним договір щодо спільної боротьби проти всіх ворогів, окрім польського короля⁶⁵. Але вже 8 вересня того ж року Стефан присягнув на вірність Казимирові перед його послами Станіславом Вонтрубкою та Анджеєм Ружею⁶⁶. Утім, ані Кафа, ані Менглі, ані Стефан, попри запевнення Казимира Ягайловича, не дочекалися від нього жодної допомоги.

Період II: 1475–1478 рр.

Від поразки до поразки: внутрішня війна у Криму та Велика Орда. Турки фактично без опору взяли Кафу. Далі протягом кількох місяців завоювали всі генуезькі міста Криму та князівство Феодоро. Владу над татарами захопив Айдар. Але навряд чи він зумів її утримати довго. Усупереч думці, що османці кілька років тримали Менглі в полоні у Стамбулі⁶⁷, він залишався на Кримському півострові (у Кафі)⁶⁸. У своєму листі до неназваного османського урядника в липні 1475 р. він дякував за визволення з кафинської темниці та затвердження його ставлеником («тікме») падишаха⁶⁹. Вочевидь, Менглі на якийсь час повернув собі владу, оскільки в першій половині 1476 р. він звітував Мегмедові II про прийом посла польського короля⁷⁰.

⁶⁴ Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV веке: Контакты и конфликты. – Симферополь, 2009. – С.410, 411–413.

⁶⁵ СЕ. – Т.3. – №199. – Р.219–220; Письмо настоятеля церкви в Alba-Iulia Доминика... – С.2.

⁶⁶ Stachon B. Polityka Polski wobec Turcyi i akcyi antyturckiej w wieku XV do utraty Kilii i Bialogrodu (1484). – Lwów, 1930. – S.175.

⁶⁷ Колли Л. Исторические документы о падении Кафы // ИТУАК. – Год 25. – 1911. – №45. – Док.№3. – С.12; Барбаро И. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России / Пер. Е.Ч.Скрябинской. – Москва, 1971. – §47. – С.156; ПСРЛ. – Т.8. – С.183.

⁶⁸ Курат А.Н. Письмо золотоордынского хана Ахмеда турецкому султану Фатих Мехмеду (1477) / Пер. ступ. А.Рахимовой // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 1997. – №3/4 [Електронний ресурс]: http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1997_3_4/02/02_1/

⁶⁹ Le Khanat de Crimée... – Р.55–57. Переклад відповідного уривка листа українською мовою здійснив О.Галенко (див.: Історія державної служби в Україні: У 5 т. – К., 2009. – Т.3: Документи і матеріали: V ст. до н.е. – 1774 р. – №74. – С.114).

⁷⁰ Le Khanat de Crimée... – Р.80–81 = Gemil T. Două documente tătarăști referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova // Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol». – V. – Iași, 1968. – Р.191–192 = Documente turcești privind istoria României. III. – Vol.1: 1455–1774 / Întocmit de Mustafa A. Mehmed. – București, 1976. – №3. – Р.3–4 (дякую за допомогу в перекладі Ірині Радчук). На думку А.Григор'єва, цей лист написано 1486 р. (див.: Григор'єв А.П. Письмо Менгли-Гирея Баязиду II (1486) // Учёные записки Ленинградского государственного университета. – №419. – Серия востоковедческих наук. – Вып.29: Востоковедение. – Вып.13. – Ленинград, 1987. – С.128–140).

Утім хан, напевно, не мав авторитету, оскільки не його, а Емінека навесні 1476 р. Мегмед II закликав приєднатися до турецького війська у війні проти Молдавії⁷¹. Бей Ширинів формально був другою особою у Криму після хана, але фактично він і правив у ханстві. Це викликало заздрість решти кримських беїв, зокрема його рідного брата Гаджике й очільника роду Барин – Абдулли.

Емінек погодився піти на Молдавію. Але похід мало не зірвався через напад на Крим татар Великої Орди на чолі чи то з сином, чи то небожем хана Ахмата – Джанібеком, якого привели Гаджике й Абдулла. Разом вони напали на резиденцію Емінека – місто Солхат (Старий Крим), але не змогли захопити його. Після цього вони відійшли у причорноморські степи⁷².

Під час підготовки походу османців проти воеводи Стефана на початку 1476 р. Менглі Гірей через посла передав Казимирові Ягайловичу вимогу: якщо він стане союзником Молдавії, то буде головним ворогом; якщо ж не погодиться на цей союз, а укладе мир із султаном, а також із ханом, вони стануть його друзями. На роздуми королеві було відведено два місяці⁷³. Казимир не мав бажання воювати з турками⁷⁴, тому нарешті відрядив до Мегмеда II свого посла Марцина з Вроцимовиць, який застав падишаха у Варні за підготовкою антимолдавського походу. Марцин просив не воювати проти Молдавії, котра є частиною Польського королівства, і не примушувати поляків воювати проти турків⁷⁵.

Після повернення Марцин доповів королеві наступне. На прохання про мир турецький правитель заявив йому, що продовжить підготовку, аби винагородити перекопських татар, які просили його (тобто Мегмеда II – В.Г.) допомогти їм проти молдавського воеводи⁷⁶. Але в разі, якщо Стефан виплатить данину, поверне полонених, захоплених під Васлуєм, віддасть Кілію та повідомить про це падишаха до виходу військ з Адріанополя, можливо, він і зупинить намічену акцію. Стефан не міг погодитися на втрату стратегічної Кілії. Тоді турки почали переправу через Дунай. Стефан не зміг їм перешкодити, оскільки у цей час на нього напали татари⁷⁷.

Попри тривожну ситуацію, Емінек усе ж наважився на похід у Молдавію. Татари напали двома загонами. Сам Емінек переправився з військом через Дністер і почав плюндрувати північну частину країни⁷⁸. Очевидець подій Балтазар із Пісці⁷⁹ писав Папі Римському Сиксту IV:

⁷¹ Le Khanat de Crimeé... – P.64–65; *Зайцев И.* Между Москвой и Стамбулом... – С.74.

⁷² Le Khanat de Crimeé... – P.62; *Некрасов А.М.* Международные отношения... – С.46.

⁷³ Le Khanat de Crimeé... – P.80–81 = *Gemil T.* Două documente... – P.191–192 = Documente turcești privind istoria României. – №3. – P.3–4.

⁷⁴ CE. – T.3. – №212. – P.230.

⁷⁵ *Długosz J.* Dzieje. – T.5. – S.592–594; CE. – T.3: 1392–1501 / Coll. opera A.Lewicki // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – T.14. – Kraków, 1894. – №204. – P.224.

⁷⁶ *Gemil T.* Două documente... – P.187.

⁷⁷ *Kronika polska Marcina Bielskiego.* – Sanok, 1856. – T.2. – Ks.4/5. – S.864–865; *Gonța A.* Români și Hoarda de Aur: 1241–1502. – P.183.

⁷⁸ *Gemil T.* Două documente... – P.193; Documente turcești privind istoria României. – №4. – P.4–5.

⁷⁹ Папський нунцій при дворі угорського короля М.Гуњяді, повноваження якого поширювалися також на Чехію та Польщу (див.: CE. – T.3. – №208. – P.227).

«На початку червня, близько опівночі, ми дізналися новину, що татари атакували володіння Стефана [...] і захопили великий полон. Наступного дня, коли ми боялися, що татари повернуться під Сучаву, вони з 15 тисячами полону перейшли річку Сирет. [...] Стефанова дружина з усіма його багатствами сховалася у Хотині, що на відстані половини дня [їзди] від міста Кам'янець»⁸⁰.

Цих татар зустрів Стефан і завдав їм важкої поразки. Загинули два брати Емінека, сам він ледве врятувався, втративши багатьох воїнів⁸¹. Загін, що напав на південь Молдавії, також був ущент розбитий пиркелабом Лукою, який до того ж звільнив ще й 5 тис. бранців⁸².

Натхнений воевода вислав до Казимира посла з повідомленням про розгром татар. Для перемоги над турками йому бракувало власних сил і він просив у короля допомогу. Але оскільки 19 травня Мегмед II запевнив польського володаря у своїй дружбі⁸³, той і не думав воювати ані з турками, ані з татарами. Навпаки, у квітні – травні 1476 р. він не лише прийняв посольство кримських татар, а й задовольнив їхнє прохання оглянути Гданськ⁸⁴.

Брак сил призвів до поразки Стефана під Разбоєні 26 липня⁸⁵. А Казимир, боячись нападу турків на Поділля, де вони вже спалили кілька сіл, усе ж таки вислав туди шляхту на чолі зі старостою белзьким та холмським Павлом Ясенським. Проте вона лише завдала шкоду не меншу, ніж турки⁸⁶.

Відсутністю у Криму Емінека одразу ж скористалися його вороги. Зі степу раптово повернувся Джанібек, Гаджике й Абдулла з підтримкою від хана Великої Орди Ахмата. Розбитий у Молдавії Емінек нічого не зміг протиставити їм і знову був змушений рятуватися за стінами своєї резиденції, яку нападникам і цього разу не вдалося захопити⁸⁷. До кінця 1476 р. Джанібек підкорив Крим і став його правителем. Емінек втратив половину своїх людей і всіх коней, а Айдар і Нур-Девлет втекли за межі півострова⁸⁸. Натхнений перемогою Ахмат вислав посольство до Івана III, яке прибуло в Москву 18 липня⁸⁹.

⁸⁰ *Gemil T.* Două documente... – P.193; *Epure V.-A.* Quelques considerations... – P.66 (із посиланням на документ, опублікований у: *Georgian P.* Tătarii în Țările românești: III Invaziile tătare în veacul al XV și prima jumătate a veacului XVI // *Convorbiri Literare*. – A.LVIII. – 1926. – №8/9. – P.596); *Epure V.-A.* Quelques pages d'histoire troublée des XIV-ème et XV-ème siècles de l'Est de l'Europe // *Codrul Cosminului*. – 2008. – №14. – P.29.

⁸¹ *Gemil T.* Două documente... – P.193; Documente turcești privind istoria României. – №4. – P.4–5; *Le Khanat de Crimee*... – P.65; *Iorga N.* Une nouvelle source sur les campagnes de Mahomet II contre Étienne-le-Grand, prince de Moldavie // *Revue historique du Sud-Est Européen*. – XI-e anné. – 1934. – №10/12 (Octobre – Décembre). – P.342; *Некрасов А.М.* Международные отношения... – С.46; *Семёнова Л.Е.* Молдавское княжество в международных отношениях в Юго-Восточной Европе во второй половине XV века // *Советское славяноведение*. – 1984. – №5. – С.41.

⁸² *Pungă G.* Considerații cu privire la cetatea Chilia Nouă // *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»*. – XXXIV. – Iași, 1997. – P.373.

⁸³ *CE*. – T.3. – №222. – P.243.

⁸⁴ *Ibid.* – №221. – P.243.

⁸⁵ *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв.* – С.29, 42 (51), 65, 71, 109.

⁸⁶ *CE*. – T.3. – №226. – P.246; *Kronika polska Marcina Bielskiego*. – S.865.

⁸⁷ *Le Khanat de Crimee*... – P.65; *Некрасов А.М.* Международные отношения... – С.46–47.

⁸⁸ *ПСРЛ*. – Т.8: Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1859. – С.183; Т.24: Летопись по Типографскому списку. – Петроград, 1921. – С.195; *Некрасов А.М.* Международные отношения... – С.46–47.

⁸⁹ *ПСРЛ*. – Т.12. – С.168.

Захоплення Криму могло спровокувати конфлікт між ординцями та турками. Але ані Джанібек, ані Ахмат не могли дозволити собі виступити проти них. Влада першого у Криму була надто хиткою і він не міг розраховувати на допомогу з Великої Орди, оскільки другий мав ще розібратися зі справами на Сході, а після того повернути під свій контроль Велике князівство Московське. Ахмат став на чолі союзу з сибірським ханом, Казахською та Ногайською ордами й розбив узбецького хана Шейх-Гайдара, установивши владу над Астраханню⁹⁰. Це помітили у Стамбулі. Дестабілізація у Кримському ханстві заважала планам Мегмеда II і наприкінці 1476 – на початку 1477 рр. він направив до Ахмата свого посла для встановлення дружніх відносин.

Ахмат відчув себе впевнено і на початку 1477 р. у своїй відповіді звертався до турецького падишаха як до рівного собі правителя⁹¹. Відпускаючи ханського посла Карач Багатура, Мегмед II вислав разом із ним Девлет'яра Мубаразетдіна Девлетхана, який повідомив Ахматові про розмах турецьких завоювань і ситуацію у Причорномор'ї, Криму та на Балканах. Тон наступного послання хана до падишаха у травні – червні того ж року був чемнішим. Тепер Ахмат запевнив Мегмеда II у своїй дружбі та висловив намір воювати спільно проти ворогів. Натомість падишах узяв під свій захист Менглі Гірея⁹².

У Криму тривав неспокій. Ставши правителем Джанібек розпочав власну політичну гру. Він зав'язав дипломатичні відносини з Іваном III і запропонував йому союз, як колись Менглі Гірей або Гаджи Гірей із королем Казимиром. Розуміючи непевність свого становища, він просив у московського князя притулку в разі скрути⁹³. Невдовзі він дійсно втратив владу і ханом уже вкотре став Нур-Девлет. Визначити точно час цієї події складно. Дехто з дослідників вважає, що це сталося навесні 1477 р.⁹⁴, хоча московське посольство у вересні того ж року їхало ще до Джанібека⁹⁵. Отже, чергова зміна правителя у Криму відбулася не раніше кінця літа. Вигнаний Джанібек опинився в Москві⁹⁶.

Навесні 1478 р. посол хана Нур-Девлета у супроводі турецького посла приїхав до Казимира Ягайловича в Берестя. Турок запевняв короля, що Мегмед II хоче зберегти з ним мир і приязнь та просив про відправку польського посла у Стамбул. Натомість посол хана не лише говорив про мир і приязнь, а й

⁹⁰ Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С.269; Некрасов А.М. Международные отношения... – С.45–47.

⁹¹ Григорьев А.П. Время написания «ярлыка» Ахмата // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – 1987. – Вып.10. – С.72–73; Зайцев И.В. Письмо хана Большой Орды Ахмада турецкому султану Мехмеду II Фатиху (881 г. хиджры) // Восточный архив. – 1999. – №2/3. – С.4–15; *Его же*. Между Москвой и Стамбулом. – С.67–68, 90–91 (текст листа).

⁹² Курат А.Н. Письмо золотоордынского хана Ахмеда турецкому султану Фатих Мехмеду (1477) [Електронний ресурс]: http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1997_3_4/02/02_1/; Султанов Т.И. Письма золотоордынских ханов // Тюркологический сборник: 1975. – Москва, 1978. – С.243–244; Миргалиев И.М., Камалов И.Х. К вопросу о взаимоотношениях Золотой Орды с Османской империей // Золотоордынская цивилизация: Сб. ст. – Вып.1. – Казань, 2008. – С.91–93.

⁹³ Сб. РИО. – Т.41. – №3. – С.14.

⁹⁴ Григорьев А.П. Время написания «ярлыка» Ахмата. – С.75.

⁹⁵ Сб. РИО. – Т.41. – №3. – С.13.

⁹⁶ Там же. – №4. – С.15.

наголошував, що саме Нур-Девлет пропонував падишахові вислати посольство до короля⁹⁷.

Це не допомогло Нур-Девлетові втримати владу. Уже до кінця 1477 р. він посварився не лише з Емінеком, а й братом Айдаром, про що скаржився Мегмедові II⁹⁸. Сам Емінек, без сумніву, і надалі прагнув відігравати роль реального правителя Кримського ханства, тримаючи хана за маріонетку. Роздратований падишах у 1478 р. звинуватив бея в антитурецькій змові. Відтак у жовтні того ж року Емінек звернувся до нього з проханням дати ханом Менглі Гірея, але з умовою, щоби той дослухався до його порад. Мегмед II погодився⁹⁹.

Період III: 1478–1482 рр.

Литовсько-кримсько-московські суперечності в контексті стояння на р. Угра. Отже, завдяки турецькій підтримці восени 1478 р. Менглі знову став ханом. Нур-Девлет і Айдар утекли спершу в Київ¹⁰⁰, а згодом перейшли до Івана III¹⁰¹.

Безлад у Криму спровокував голод серед татар і ті влітку 1478 р. знову напали на Поділля. Попереджені про загрозу воеводи руський Спитко з Ярослава і подільський Ян Одровонж були готові до відсічі. Але кримці переcheкали кілька днів у Чорному лісі та як тільки воєначальники розпустили військо вони напали на Брацлав. Місто було спалене, але замок вистояв. Потім татари розсипалися по Поділля і захопили багатий ясир¹⁰².

Доки на Кримському півострові тривав безлад, Ахмат протягом 1477–1479 рр. успішно діяв у Середній Азії і нижній течії Волги. Дехто з дослідників¹⁰³ вважає, що його посилення стало причиною чергового зближення з Казимиром. У 1479 р. у Литві перебував ординський посол Тагир. У відповідь в Орду їздив литовець Стрет¹⁰⁴. Напевно, тоді й було досягнуто домовленості щодо спільних антимосковських дій. Перемога литовського війська над татарами влітку 1479 р.¹⁰⁵ на певний час убезпечила південні кордони держави й наприкінці 1479 р. розпочалася підготовка до війни з Московією. Але литовському війську бракувало важкоозброєної кінноти, яку (6–8 тис. чол.) планували наwerbувати в Короні¹⁰⁶.

⁹⁷ Długosz J. Dzieje... – Т.5. – S.622–623.

⁹⁸ Le Khanat de Crimée... – Р.67–68; Зайцев И. Между Москвой и Стамбулом... – С.75.

⁹⁹ Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. – Санкт-Петербург, 1863. – Ч.1. – С.101–102; Le Khanat de Crimée... – Р.71.

¹⁰⁰ Сборник Муханова (далі – СМ). – Изд.2. – Санкт-Петербург, 1866. – №23. – С.25.

¹⁰¹ ПСРЛ. – Т.6: Софийские летописи. – Санкт-Петербург, 1853. – С.223; Т.8. – С.205.

¹⁰² Długosz J. Dzieje... – Т.5. – S.639–640; ПСРЛ. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1845. – С.359 (із помилковою датою 1479 р.).

¹⁰³ Назаров В.Д. Свержение ордынского ига на Руси. – Москва, 1983. – С.34–35, 41–42; Алексеев Ю.Г. Освобождение Руси от ордынского ига – Ленинград, 1989. – С.85.

¹⁰⁴ Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Санкт-Петербург, 1910. – Т.27. – №40. – Стб.348, №41. – Стб.351.

¹⁰⁵ СЕ. – Т.3. – №282. – Р.308.

¹⁰⁶ Kolankowski L. Dzieje... – S.335, przyp.5; Назаров В.Д. Свержение ордынского ига... – С.42.

Менглі Гірей знав про посольство короля до Великої Орди¹⁰⁷. Він намагався заручитися підтримкою Казимира на випадок війни Кримського ханства з Ордою. Улітку 1479 р. ханський посланець Байраш прибув до Вільна. Розуміючи складність ситуації, хан навіть пропонував дати королеві у заручники свого сина¹⁰⁸. Але Байраша затримали на цілий рік без належного забезпечення, що не сприяло довірі з боку кримського правителя¹⁰⁹.

Навесні 1480 р. ханський посол Азі-Баба пропонував королеві союз: хто стане ворогом хана, той буде ворогом короля, і навпаки¹¹⁰. Його також затримали у Вільні, а королівський посол князь Іван Глинський переказав ханові, що Казимир уже давно у союзі з Менглі Гіреем, як це було ще за життя його батька – Гаджи Гірея¹¹¹. Натомість під час перебування Азі-Баби в короля, від Казимира у Велику Орду знову їздив посол. Розрахунок був зрозумілий – Казимир знав про переговори Менглі з Іваном III і не хотів відпускати послів хана, щоб ті не донесли про підготовку війни з Москвою. Така поведінка дала ханові справедливі підстави вважати, що Казимир «присягу нешто одложил и приязнь»¹¹². Так виникла атмосфера загальної недовіри.

У Менглі були причини для неспокою. Ситуація у Криму була далекою від стабільної. В інструкції московського посла Іванчі у квітні 1479 р. зазначено, що Іван III матиме справу лише з Менглі Гіреем, а якщо «цар переменился, будетъ не Менгли Гирей на царстве», то посол має повернутися¹¹³. Невпевненість у королі штовхала хана в бік Москви і 16 квітня 1480 р. кримсько-московський союз було поновлено¹¹⁴. Цього разу сторони чітко вказали своїх спільних ворогів – хан Ахмат і король Казимир¹¹⁵.

Хоча в договорі Казимира вперше відкрито названо «вопчим недругом», привертають увагу три принципових моменти: проти Ахмата він мав оборонний характер (сторони діятимуть супроти Великої Орди лише в разі її нападу на одного із союзників); проти Казимира – оборонно-наступальний (сторони допомагатимуть один одному в разі нападу литовців на Москву, або якщо Іван III сам вишле війська на Литву); про напад Менглі Гірея першим на Литву, як і можливий напад Казимира на Крим узагалі не згадувалося.

Хан залишив собі можливість не вступати у конфлікт із Казимиром. Головним чином він був зацікавлений у нейтралізації конкурентів на владу та боротьбі з Великою Ордою. Причиною, що підштовхнула хана до союзу з Москвою, була

¹⁰⁷ *Pułaski K. Stosunki...* – №11. – S.206; CM. – №23. – С.27.

¹⁰⁸ *Pułaski K. Stosunki...* – №14. – S.208; CM. – №23. – С.27.

¹⁰⁹ *Pułaski K. Stosunki...* – №8. – S.205; CM. – №23. – С.26; *Koneczny F. Rzekoma koalicja Litwy z tatarami przeciwko Moskwie w r. 1480 // Ateneum Wileńskie: Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. Litewskiego.* – R.1. – 1923. – №2. – S.152–153.

¹¹⁰ РИБ. – Т.27. – №25. – Стб.329–330; *Lietuvos Metrika.* – Kn.4 (1479–1491) (далі – LM). – Vilnius, 2004. – №27. – P.90; CM. – №23. – С.24–25; *Pułaski K. Stosunki...* – №5. – S.202; *Golebiowski Ł. Dzieje Polski...* – S.234–235. Приймаємо датування посольства Азі-Баби весною 1480 р. за Д.Колодзейчиком (див.: *Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate...* – Doc.5. – P.545–546).

¹¹¹ *Pułaski K. Stosunki...* – №6. – S.203; CM. – №23. – С.25–26; LM. – Kn.4. – №29. – P.92; *Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate...* – Doc.6. – P.548–549.

¹¹² *Pułaski K. Stosunki...* – №8. – S.205; CM. – №23. – С.26.

¹¹³ Сб. РИО. – Т.41. – №4. – С.16.

¹¹⁴ Там же.

¹¹⁵ Там же. – №5. – С.20–21.

недалекоглядна політика короля, який дав притулок братам-конкурентам Нур-Девлетові та Айдарові («взялъ ихъ къ собе, и держалъ ихъ въ своей земли на Кіеве»). Хан добре знав, що у Литві претендентів на трон Орди використовували у власних політичних цілях. Москва ж була значно далі від Криму, не обтяжена історичним багажем політичних інтриг за владу на півострові та, найголовніше, мала спільного з Менгілі Гіреєм ворога – Велику Орду.

Щодо Івана III, то він не мав наміру йти на загострення з Великою Ордою, яка після невдалого походу Ахмата 1472 р. уже не могла добитися виплати від Москви данини. Отже, головним у політиці московського правителя мав стати литовський вектор. А це означало, що Іван III у своїх планах готувався до війни з Казимиром. Причиною загострення стосунків із Литвою на початку лютого 1480 р. послужив бунт братів Івана III – Андрея Большого (Горяя) та Бориса, незадоволених централізаторською політикою московського правителя. Приводом стала смерть удільного князя Юрія Васильовича та рішення Івана III не виділяти братам законної долі з володінь небіжчика.

Андрей і Борис задумали виїхати в Литву разом із сім'ями, боярами та слугами. Вони зібралися у Великих Луках і звернулися до Казимира по допомогу¹¹⁶. Король надав їм місто Вітебськ. Таким чином, між Іваном III та його братами назрівала війна, в яку була б замішана і Литва¹¹⁷. У Москві панувала думка, що Казимир уважав сварку між великим князем московським і його рідними за вигідний момент нападу разом з Ахматом¹¹⁸. Лише величезними зусиллями московський правитель зумів уладнати конфлікт¹¹⁹.

Вісті про те, що Ахмат збирає сили для нападу, прийшли в Москву в березні 1480 р., коли посол Івана III уже їхав у Крим. Кримсько-московський договір датовано 16 квітня 1480 р. Час подорожі лише від Вільна до ханської ставки у Кирк-Орі займав до півтора місяці¹²⁰. Відповідно з Москви поїздка тривала не менше. Отже, договір, спрямований проти Казимира, було задумано в умовах, коли Іван III ще не знав про підготовку Ахмата до нападу.

На початку червня московські війська зайняли оборону на берегах р. Ока. Доки вони пильнували татар, на Псков напали лівонці, але після невдалого штурму міста наприкінці серпня відступили¹²¹. Очікуючи литовське військо, ординці рухалися повільно й основні їхні сили вийшли до Оки лише у кінці вересня. Ахмат, як і в 1472 р., зайшов із боку литовських володінь і вийшов на

¹¹⁶ СЕ. – Т.3. – №293. – Р.319; ПСРЛ. – Т.25: Московский летописный свод конца XV века. – Москва, 1949. – С.327.

¹¹⁷ СЕ. – Т.3. – №289. – Р.316.

¹¹⁸ ПСРЛ. – Т.25. – С.327.

¹¹⁹ Кудрявцев И.М. «Послание на Угру» Вассиана Рыло как памятник публицистики XV в. // Труды Отдела древнерусской литературы. – 1951. – Т.8. – С.161; Борисов Н. Горький удел: Московское вероломство 7000 года // Родина. – 2003. – №12. – С.34–39.

¹²⁰ Безпалько В. Датування кримсько-литовських посольських документів 1506–1507 рр. Книги записів №7 Литовської метрики // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2010. – Вип.9/10. – С.297. А.Контаріні в 1474 р. шлях від Києва до Кафи долав протягом 11–26 травня (див.: Контаріні А. Путешествие... – §5. – С.213; §8. – С.214).

¹²¹ Казакова Н.А. Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения: Конец XIV – начало XVI вв. – Ленинград, 1975. – С.273–283; Её же. Русь и Ливония 60-х – начала 90-х гг. XVI века // Международные связи России до XVII века. – Москва, 1961. – С.324–327.

берег р. Угра¹²². І цього разу його вели литовські провідники¹²³. Але на берегах річки татар зустріли військо великого князя московського, який сам не був упевнений у перемозі¹²⁴.

Не дочекавшись допомоги від Казимира, хан повернув назад, грабуючи землі великого князя литовського («воюя его землю за измену»)¹²⁵. Однією з причин відступу стала звістка про події в тилу татар, адже Іван III вислав у човнах по Волзі значні сили у саму Орду. Московські війська перебили та полонили велику кількість беззахисних татарських жінок і дітей, захопили багато худоби¹²⁶. Також татари не мали відповідного для пізньої осені одягу, були «наги и босы, ободралися»¹²⁷. Крім того, дії московського війська в тилу Великої Орди були заздалегідь узгоджені з одночасним нападом ногайців на володіння Ахмата¹²⁸.

Казимир мав твердий намір підтримати Ахмата. Він збирав сили не лише в Литві, але й у Короні¹²⁹. Проте на допомогу ханові так і не наважився, що й призвело до смерті Ахмата – у січні 1481 р. у власному шатрі його сплячого зарізали вороги: сибірський (тюменський) хан Івак (Ібрагім) і ногайський бей Ямгурчі¹³⁰.

Слід згадати, що низка дослідників, зокрема Ф.Папе, О.Галецький, К.Базилевич, І.Греков, Ю.Алексеев та інші вважали, що Казимир не прийшов на допомогу Ахматові через внутрішні уособиці¹³¹, або «рух за возз'єднання з Російською державою, що охопив руські землі у складі Литовського великого князівства (так звана «змова князів»)» та «перспективи повторення в Подніпров'ї новгородських подій 1471 р.»¹³². Утім, ніякого руху за «возз'єднання» на початку 1480-х рр. ані в Подніпров'ї, ані деінде у Литві не спостерігалось. А змова князів мала настільки конспіративний характер, що навіть найближчі родичі її учасників не знали про неї, що підтверджує обмаль інформації про ті події в наративних та актових джерелах¹³³.

¹²² ПСРЛ. – Т.25. – С.327.

¹²³ Сб. РИО. – Санкт-Петербург, 1882. – Т.35: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. – Т.1: С 1487 по 1533. – №85. – С.518.

¹²⁴ Кудрявцев И.М. «Послание на Угру» Вассиана Рыло. – С.162; Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV–XV вв. – Москва, 1960. – С.878–881; Пресняков А.Е. Иван III на Угре // Сборник статей, в честь С.Ф.Платонова. – Санкт-Петербург, 1911. – С.280–286.

¹²⁵ ПСРЛ. – Т.18. – С.268; Т.20. – Ч.1. – С.346.

¹²⁶ Там же. – Санкт-Петербург, 1903. – Т.19: История о Казанском царстве (Казанский летописец). – С.202.

¹²⁷ Там же. – Т.20. – Ч.1. – С.346.

¹²⁸ Парунин А.В. К вопросу об обстоятельствах смерти хана Большой Орды Ахмата в 1481 году // Золотоордынская цивилизация: Сб. ст. – Вып.3. – Казань, 2010. – С.168, 170–171; Его же. Дипломатические контакты Московского великого княжества и Тюменского ханства в 1480-е – начало 1490-х гг. // Средневековые тюрко-татарские государства: Сб. ст. – Вып.2. – Казань, 2010. – С.266–267.

¹²⁹ СЕ. – Т.3. – №285. – Р.313–314; №293. – Р.319. Список ротмістрів важкої кінноти: Kolankowski L. Dzieje... – S.335, przyp.5.

¹³⁰ ПСРЛ. – Т.20. – Ч.1. – С.346; Т.25. – С.328; РИБ. – Т.27. – №34. – Стб.340; Pulaski K. Stosunki... – №15. – S.209.

¹³¹ ПСРЛ. – Т.25. – С.328.

¹³² Papée F. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. – Kraków, 1904. – Т.1: Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka. – S.63; Halecki O. Dzieje unii Jagiellońskiej. – Kraków, 1919. – Т.1: W wiekach średnich. – S.425–427; Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV в. – Москва, 1952. – С.154–155; Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – Москва, 1963. – С.192–194; Алексеев Ю.Г. Освобождение Руси... – С.105.

¹³³ Ульяновський В.І. Митрополит київський Спиридон: Образ кризь епоху, епоха кризь образ. – К., 2004. – С.90.

Казимир не зумів зібрати військо¹³⁴, адже литовська державна скарбниця завжди була порожньою, а поляки, яким король не йшов на поступки в територіальних претензіях щодо Волині, не бажали без реальної унії воювати за інтереси Литви. До того ж загальна стратегічна ситуація одразу склалася не на користь татар і тому Казимир був змушений лише спостерігати за розвитком подій¹³⁵. Також, і це могло відіграти вирішальну роль, у травні 1480 р. король отримав від молдавського правителя повідомлення про наказ турецького падишаха Мегмеда II господареві Стефану зробити дорогу на Кам'янець¹³⁶. Те, що це не була дезінформація, підтверджують документи Стефана¹³⁷.

Після смерті Ахмата Велика Орда поринула у смуту. Спершу бей Тимур привів старших синів Ахмата просити захисту до його ворога Менглі Ґірея, який досить приязно зустрів тих і обдарував усім необхідним¹³⁸. Через деякий час вони повернулися до волзьких кочовищ. Але далі, попри спільну боротьбу з Менглі в 1485 р.¹³⁹, із перемінним успіхом боролися між собою за владу. Із початком 1490-х рр. конкуренцію їм склав ще й Ших-Ахмад, який зрештою і став останнім правителем Великої Орди¹⁴⁰.

Що ж робив Менглі Ґірей під час стояння на Угрі? Відомо, що тоді татари напали на Поділля (на думку Ф.Папе, на Брацлав і Вінницю)¹⁴¹. Утім про масштаб цієї виправи нічого невідомо, як і про участь у ній самого хана. Татар він не хан, а Емінек. Таким чином, Менглі залишився осторонь конфлікту з Казимиром¹⁴², хоча формально виконав свої союзницькі зобов'язання перед Москвою.

Татарське військо зустріло королівського посла князя І.Глинського, разом з яким поверталися Байраш та Азі-Баба¹⁴³. Казимир відпустив їх, оскільки на той час Ахмат уже стояв на кордоні московських володінь. Якби восени 1480 р. хан мав реальні наміри війни з королем, то, вочевидь, посольство І.Глинського стало б її першою жертвою. Крім того, якби напад на Поділля відвернув би Казимира від спільного походу з Ахматом, московським послам обов'язково б доручили дякувати за це ханові. А цього не сталося. Цілком очевидно, що ані король, ані хан не прагнули поглиблення конфлікту.

¹³⁴ Не виключено, що цьому завадила й занесена з Угорщини епідемія, котра три роки спустошувала Корону (див.: ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1845. – Т.2: Прибавление к Ипатьевской летописи (Густынская леопись). – С.359). Підтверджують це також і чеські джерела: «Такого великого мору потім ніколи не було» (див.: *Kronika Bartoše pisaře // Prameny dějin Českých. – Díl VI / Vyd. J.Šimák // Fontes rerum Bohemicarum. – Т. VI. – Praha, 1907. – С.7).*

¹³⁵ Назаров В.Д. Свержение ордынского ига... – С.53; Каргалов В.В. Конец ордынского ига. – Москва, 1980. – С.110–114.

¹³⁶ СЕ. – Т.3. – №289. – Р.316; *Stachoń B. Polityka Polski...* – С.191.

¹³⁷ Documentele lui Ștefan cel Mare. – №157–158. – Р.355–356.

¹³⁸ *Pułaski K. Stosunki...* – №15. – С.209; СМ. – №26. – С.36.

¹³⁹ ПСРЛ. – Т.8. – С.216; *Трепавлов В.В. История Ногайской орды. – Москва, 2002. – С.123.*

¹⁴⁰ Некрасов А.М. Международные отношения... – С.60–65, 68, 71.

¹⁴¹ ПСРЛ. – Т.8. – С.213; Т.18. – С.269; Т.24. – С.200; Т.25. – С.328; *Papée F. Polska i Litwa...* – С.62.

¹⁴² Подібна ситуація була навесні 1481 р., коли татари, очевидно без санкції Менглі, напали на московські землі та «головы поимали». Схоже, що й цього разу їх очолював Емінек, з яким посол мав вести переговори щодо звільнення полонених (див.: Сб. РИО. – Т.41. – №6. – С.26). Напад не став причиною московсько-кримського конфлікту.

¹⁴³ *Pułaski K. Stosunki...* – №11. – С.206 = СМ. – №23. – С.27 = РИБ. – Т.27. – №31. – Стб.335–336 = LM. – Кн.4. – №30. – Р.93.

Плани вигнання турків із Криму та перелом у польсько-литовсько-кримських відносинах. Менглі Гірея непокоїли конкуренти за владу у Криму. Тому в посольській інструкції І.Глинському була прописана відповідь, чому король, у супереч союзницькому договору, дав притулок Нур-Девлету та Айдару:

«Такъ бывало здавна за предъковъ г(о)с(по)д(а)ра моего, великого короля – коли на которых царем пригодить ся неверема и они прихаживали до Великого Князства Литовского, ино хлеба и соли не боронивано, а какъ добровольно прихаживали, такъ добровольно и отъхаживали; а хто в Орде на царстве сидить, с тымъ таки у приязни бывали, а тымъ ся приязнь не рушивала. Нурдувлатъ а Оидар пришли до его м(и)л(о)сти земли [...] и какъ добровольно пришли, такъ добровольно и отышли, и тепере живутъ, где имъ любо»¹⁴⁴.

Навряд чи така відповідь заспокоїла хана, але як тільки стало зрозуміло, що Ахмат не переможе, І.Глинський отримав від Менглі запевнення у дружбі. Відпускаючи посла, 20 жовтня хан дав йому свій присяжний лист. Утім, цього разу він уперше висунув претензії – просив повернути йому так званих «семенових людей», яких київському князю дав ще його батько – Гаджи Гірей¹⁴⁵. Відповідь хан просив передати тим самим Байрашем¹⁴⁶. «Для лучшее приязни и правды» Менглі навіть погодився дати сина у заручники.

5 січня 1481 р. у своїй відповіді король, промовчавши про «семенових людей», не лише погодився на заручника, а й запевнив самого хана, що в разі «пригоды» (втрати влади) той може вільно приїхати до нього, і так само відїхати¹⁴⁷.

Це був не просто жест ввічливості з боку Казимира. Після перемоги над братами Менглі зіткнувся з новою проблемою – турками. Падишах забирав собі весь дохід із Кафи¹⁴⁸ та, можна думати, з усіх інших міст і портів Криму. Колишній тудун Кафи Емінек і хан Менглі разом втратили прибутки.

Бажання хана самостійно вести політику не зустріло схвалення у Стамбулі. Як повідомляв генуезький дипломат Вінценто, який особисто відвідав Кирк-Ор, улітку 1483 р. турки «докладали великих зусиль, щоб під виглядом добрих стосунків, якщо можна, особисто його (Менглі – В.Г.) схопити або скинути з трону та приректи на вигнання»¹⁴⁹. У цих умовах хан виношував плани під-

¹⁴⁴ *Pułaski K. Stosunki...* – №7b. – S.204 = CM. – №23. – C.25 = РИБ. – Т.27. – №29. – Стб.331 = LM. – Кн.4. – №28.2. – Р.91.

¹⁴⁵ РИБ. – Т.27. – №30. – Стб.332–336; *Pułaski K. Stosunki...* – №6. – S.203; CM. – №23. – C.25–26; LM. – Кн.4. – №29.1. – Р.91–92; *Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate...* – Doc.6. – P.548–549. Датування листа 20-м, а не 15-м днем жовтня встановив Ф.Папе (див.: *Papée F. Polska i Litwa...* – S.62–63, przym.1).

¹⁴⁶ *Pułaski K. Stosunki...* – №9. – S.205; CM. – №23. – C.26–27; LM. – Кн.4. – №29.3. – Р.93.

¹⁴⁷ *Pułaski K. Stosunki...* – №14. – S.208; CM. – №23. – C.27–28; РИБ. – Т.27. – №32. – Стб.337; LM. – Кн.4. – №31.1. – Р.93–94.

¹⁴⁸ Оскільки ханська скарбниця не отримувала прибутку, стає зрозумілим бажання Менглі повернути «семенових людей», які були данниками Гаджи Гірея (див.: Сб. РИО. – Т.41. – №61. – С.287; *Шабунько Ф. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века // Ruthenica.* – К., 2010. – Вип.9. – С.60).

¹⁴⁹ Wincentego de Dominico listy o Polsce pisane do senatu genueńskiego z r. 1483–1484 // Biblioteka Ossolińskich: Pismo historyi, literaturze, umiejętnościom i rzeczom narodowym poświęcone: Poczet nowy. – Lwów, 1863. – Т.2. – S.340–341.

няти в головному кримському опорному пункті османців – Кафі – повстання греків, вірмен та залишків італійців, щоб звільнити він них місто й півострів.

6 грудня 1480 р. кримський утікач А.Ґуаско, який перебував у Вільні, написав листа (його 12 червня 1481 р. переповів Джовані Франческо ді Ґаззольдо з Мантуї), що кримський хан пропонує генуезькому банку Св.Георгія повернути йому колишні володіння. У разі відмови він просив банк передати цю пропозицію будь-якій зацікавленій стороні: Папі Римському, Венеції, угорському королеві або міланському герцоґові¹⁵⁰.

Сподіваючись на зацікавлення європейських держав, Менґлі розраховував і на допомогу Казимира. Уже 13 січня 1481 р. хан відповів, що готовий прийняти від короля «доброго чоловіка» з присяжним листом, а потім і великого посла¹⁵¹, але про сина-заручника він уже не згадав, як не згадував і про «семенових людей». Щоб відвернути короля від Великої Орди, наступним листом від 21 січня він повідомив Казимира про смерть «приятеля» Ахмата та що діти вбитого хана опинилися в його руках¹⁵². Король старався обійти питання присяги, намагаючись переконати хана, що достатньо і тієї, яку дав ще Гаджи Ґіреєві. Зрештою, він запевнив Менґлі, що хоче з ним жити у братерстві та приязні, як це було з його батьком, і дасть на його прохання свою «правду»¹⁵³.

Московська дипломатія також активно вела переговори з Кримським ханством. Відправляючи у квітні 1481 р. посла Тимофея Скрыбіна до Криму Іван III повідомив про болючу для хана справу: Нур-Девлет і Айдар тепер перебувають у Москві. Це мало заспокоїти Менґлі, який не довіряв Казимирові Ягайловичу. Одночасно Іван III повідомляв ханові, що Казимир прислав до нього своїх послів, щоб «любовь и докончание было». У відповідь він направив посольство до короля, а про його результати обіцяв повідомити Менґлі додатково. Також Іван III повідомив, що отримав вільний проїзд у Молдавію, куди одразу вирушили його послы. Але головне полягало в тому, що московсько-кримський договір потребував підтвердження його чинності. Хоча союз проти Великої Орди залишався у силі, загроза від неї вже втратила актуальність. Тепер Іванові III потрібно було, щоби хан особисто напав на Литву¹⁵⁴ й тим самим остаточно розірвав мирні відносини з Казимиром.

Утім, хан не поспішав виконувати прохання Івана III. 3 травня 1481 р. помер грізний падишах Мегмед II Фатіґ. Невдоволені політикою покійного правителя яничари згуртувалися навколо його сина Баязида та підняли повстання. Але в боротьбі за владу йому довелося зіткнутися з братом Джемом¹⁵⁵. Для Менґлі з'явилася реальна можливість звільнитися від влади османців. У цьому він знову розраховував на підтримку Казимира.

¹⁵⁰ Grasso G. Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il turco nel 1481 // *Gornale ligustico di archeologia, storia e belle arti* / Fondato e diretto da L.T.Belgrano ed A.Neri. – Anno 6. – Genova, 1879. – P.331, 366–367 (за консультації та допомоги в перекладі текстів із середньовічної італійської мови дякую Франческо Манфреді).

¹⁵¹ Pulaski K. Stosunki... – №12. – S.207; CM. – №23. – С.28–29 (із помилковою датою 1480 р.).

¹⁵² Pulaski K. Stosunki... – №15. – S.209; CM. – №23. – С.29.

¹⁵³ Pulaski K. Stosunki... – №16. – S.209–210; CM. – №23. – С.29; РИБ. – Т.27. – №35. – Стб.341; LM. – Кн.4. – №34. – Р.95.

¹⁵⁴ Сб. РИО. – Т.41. – №6. – С.26–27.

¹⁵⁵ *Іналджик Г.* Османська імперія: Класична доба 1300–1600. – К., 1998. – С.40.

Тим часом і в Генуї захопилися за можливість підняти повстання в Кафі. Уже 5 липня 1481 р. у Крим було визначено двох емісарів – Бартоломео Кампофрегозо і Лодізіо Фієскі¹⁵⁶. Рід Кампофрегозо у XV ст. дав чимало політиків. Зокрема, генуезькими дожами були Томазіно (1415–1421, 1437–1442 рр.), Баттіста I (1437 р.), Джованні I (1447–1448 рр.), Людовіко (1448–1450, 1461–1462, 1462–1463 рр.), П'єтро II (1450–1458 рр.), Спінетта (1461 р.), Паоло (1462, 1463–1464 рр.), Баттіста (1478–1483 рр.). Про деяких представників роду Кампофрегозо залишив спогади французький дипломат кінця XV ст. Філіпп де Коммін¹⁵⁷. Рід Фієскі (Фієско або Фліско) графи Лаванья не лише брав помітну участь у політичному житті Генуї, а й дав кількох відомих діячів генуезької адміністрації у Криму першої половини XV ст. На честь одного з них навіть було встановлено мармурову плиту у Солдаї¹⁵⁸. Отже, обрання саме цих людей служить ключем розуміння важливості їхньої місії для Генуї.

7 липня емісарів відрядили в дорогу. Під виглядом купців вони мали доїхати до Києва («Мансреман»¹⁵⁹) і знайти надійних провідників у резиденцію кримського хана, де мали запевнити Менглі, що кілька галер уже вирушили йому на допомогу, а протягом 15 днів вийде ще 4–5. Після того, як хан складе їм присягу, один із них мав залишитися у Криму, а інший – виїхати до польського короля просити надати безпечний прохід усім пішим генуезьким військам і право наwerbувати вояків у його володіннях¹⁶⁰.

22 вересня емісари дісталися Києва, де «сеньйор міста» (воєвода Іван Ходкевич?) засумнівався, що вони були купцями і хотів відправити їх до Казимира Ягайловича. Посланці відмовилися, оскільки мали чітку інструкцію спершу їхати до Менглі. Тоді було вирішено, що Фієскі поїде у Вільно, а Кампофрегозо чекатиме його в Києві. А тим часом у Крим таємно виїхав слуга, який мав розповісти ханові про цю непередбачувану перешкоду.

За час відсутності Фієскі Кампофрегозо мав зібрати відомості про ситуацію у Криму взагалі, і Кафі зокрема. Виявилося, що в місті перебувало лише 300 або 400 турків і 6–7 тис. християн, які прихильно налаштовані до колишніх володарів. Додаткову надію давала безпосередня зацікавленість воєводи Стефана, який також готувався до боротьби і сподівався на неофіційну військову допомогу Казимира Ягайловича¹⁶¹.

Протектори банку Св.Георгія відправили Казимирові листа аж 10 вересня, яким, не вдаючись у деталі, повідомили про своїх послів¹⁶². Король, котрий

¹⁵⁶ Grasso G. Documenti... – Doc.41. – P.405–406.

¹⁵⁷ Коммин Ф. де. Мемуары. – Москва, 1986. – 496 с.

¹⁵⁸ Климанов Л.Г. Казус Франческо де Камилла: Новооткрытый памятник крымско-генуэзской эпиграфики в свете общественной и политической жизни Генуи первой трети XV в. (Лapidарная надпись 1426 г. с родовым именем Камилла, неизвестного консула Солдайи) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып. XXVII. – Санкт-Петербург, 2000. – С.309.

¹⁵⁹ Про цю назву Києва див.: Брун Ф. О разных названиях Киева в прежнее время // Его же. Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России. – Ч. II. – Одесса, 1880. – С.295–297.

¹⁶⁰ Grasso G. Documenti... – Doc. №45. – P.334–335, 409–416.

¹⁶¹ Ibid. – Doc. №113. – P.341, 482–484.

¹⁶² Ibid. – Doc. №106. – P.476–477.

безвиїзно пробув увесь 1481-й рік у Литві¹⁶³, не лише люб'язно прийняв Фієскі, а й дав можливість сподіватися на своє прихильне ставлення щодо реалізації його місії. Проте поїздка Фієскі до Вільно затягнулася¹⁶⁴.

Тим часом у Криму ситуація змінилася. Під кінець року розгорівся черговий конфлікт між Менглі та Емінеком, який знову втік за межі півострова. Із ханського листа до емісарів від 30 грудня 1481 р. неможливо точно зрозуміти його причину, але зі змісту випливає, що бей не поділяв антитурецьких планів Менглі. Виходячи з пізнішого донесення московського посла у Криму, можна припустити, що Емінек одночасно був і противником зближення хана з Москвою¹⁶⁵. Утім Менглі, попри спротив головного бея, не втрачав надію на вигнання турків із Криму¹⁶⁶.

Зрештою, десь у першій половині 1482 р., Фієскі таки дістався Криму і був прийнятий ханом. Про результати аудієнції маємо уявлення лише з реляції іншого генуезького посла – Вінценто від 18 липня 1483 р. Він повідомляв про велике здивування кримського правителя, що ані в обумовлений з Фієскі час, ані до того дня не отримав жодної відповіді синьйорії, яка відмовилася від ідеї вигнання османців із Криму. Але сам Менглі не полишав надії й надалі працював над цим задумом¹⁶⁷.

Розраховуючи на допомогу Казимира, хан підтримував відносини і з ним. У березні 1482 р. в Москві стало відомо, що Менглі «съ королемъ помирился». У чому саме він «помирився» – невідомо, але занепокоєний Іван III терміново вислав у Крим посла Юрія Шестакова. Він залякував хана тим, що Казимир знову посилає в Орду послів і підбиває її напасти на Москву. Тому Іван III просив Менглі підтвердити чинність кримсько-московського союзу¹⁶⁸. Ми не маємо документального підтвердження королівського посольства в Орду. Утім навіть якщо воно було, то на той час дезорганізована смертю Ахмата та перебуванням його дітей у Криму вона не становила реальної загрози ані для Великого князівства Московського, ані для Кримського ханства. І Менглі це також мав розуміти.

Проте і в 1481 – на початку 1482 рр. влада Менглі Гірея хиталася. Іван III наказав своєму послові отримати достовірні відомості, хто на той час є правителем ханства і «какими делы будетъ царь переминился». Якщо Менглі Гірей утратив владу, посол, як і навесні 1479 р., мав повернутися¹⁶⁹. Із посольської інструкції 1482 р. відомо, що Емінек «выбежал» від хана до його ворогів, а у Криму серед населення не було єдності¹⁷⁰.

¹⁶³ Сулковска-Курасёва И. Итинерарий... – С.316.

¹⁶⁴ Grasso G. Documenti... – Doc.117. – Р.486–488 (29 листопада Фієскі ще не повернувся до Києва).

¹⁶⁵ Сб. РИО. – Т.41. – №9. – С.36–37.

¹⁶⁶ Grasso G. Documenti... – Doc.120. – Р.489 (латиною); Doc.119. – Р.488–489 (грецькою мовою) = Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana / Col. ed. F.Miklosich et I.Müller. – Vindobonae, 1864; Volumen tertium. – Doc.10. – Р.292–293. За переклад із грецької мови дякую Олесі Жданович.

¹⁶⁷ Wincentego de Dominico listy o Polsce... – S.340–341. Сеньйорія відповіла Менглі Гіреві 20 серпня 1483 р., проте крім вибачення за зволікання та порожніх обіцянок у відповіді не було нічого конкретного (див.: Grasso G. Documenti... – Doc.123. – Р.493–494).

¹⁶⁸ Сб. РИО. – Т.41. – №7. – С.29–30.

¹⁶⁹ Там же. – С.31.

¹⁷⁰ Там же. – №8. – С.33.

Свою чергою, навесні 1482 р. Казимир відправив посла Богдана (полоцького намісника Богдана Саковича¹⁷¹) до Івана III, «прося Нова-города Великого и Лукъ Великихъ»¹⁷². Московський правитель розцінив це як ворожий акт. Він боявся нападу литовців, оскільки саме тоді його війська були задіяні у виправі проти Казані¹⁷³.

Іван III не покладався лише на Кримське ханство, він намагався оточити Литву кільцем своїх союзників. Уже 1480 р. було відновлено зв'язок із молдавським господарем Стефаном. Через Феодосію Олельківну, яка була рідною сестрою першої дружини Стефана – Євдокії, Іван III звернувся до молдавського правителя з пропозицією відновити розпочаті 1479 р. переговори. Стефан мав прислати свою людину у Крим, а московський посол при дворі хана І.Звенець – переправити його в Москву¹⁷⁴. Напевно тоді ж Іван III налагодив і зв'язок із внутрішньою опозицією у Литві. Ідеться про так звану змову князів 1481 р.

Обмаль джерельної інформації не дозволяє відновити перебіг змови, але опосередковані дані дають підстави вважати, що Іван III був причетний до її організації¹⁷⁵. І.Греков, А.Зимін, Ю.Алексеев і Л.Колянковський причиною змови вважали промосковську орієнтацію литовсько-руських князів¹⁷⁶. Натомість В.Ульяновський заперечує її, вважаючи, що в Михайла Олельковича могли бути набагато амбітніші плани, ніж приєднання своїх володінь до Великого князівства Московського, чому не сприяв і «фронтальний наступ (Івана III – В.Г.) на удільні володіння від 1479 р., і доля попередніх перекинчиків у Московському князівстві»¹⁷⁷.

Не заперечуючи висновків В.Ульяновського щодо планів змовників убити Казимира, вважаємо за необхідно внести певне уточнення. У період правління Казимира перебіжчиків із Литви в Москву – князів, споріднених із литовсько-польським монархом – не було, за винятком Михайла Сигізмундовича та Юрія Лугвеновича. Загалом же коли таке траплялося, наприклад втеча Свидригайла у 1408 р., то в Москві їх зустрічали радо, надаючи аж занадто щедre забезпечення. Доля ж Михайла Сигізмундовича не може бути показовою з огляду на спільні інтереси Вільно та Москви у 1450-х рр. у боротьбі проти татар, із допомогою яких опальний князь нищив і литовські, і московські володіння. А Юрій Лугвенович здебільшого перебував у Новгороді.

¹⁷¹ Urzędnicy WKL. – №400. – S.72.

¹⁷² ПСРЛ. – Т.20. – Ч.1. – С.349.

¹⁷³ Там же. – Т.6. – С.234; Т.20. – Ч.1. – С.349; Разрядная книга 1475–1605 гг. – Т.1. – Ч.1. – Москва, 1977. – С.25–26. Власне воєнні дії проти Казані розпочалися ще 1478 р. (див.: Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. – Москва, 1991. – С.43–44).

¹⁷⁴ Сб. РИО. – Т.41. – №5. – С.22–23 = Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Док. и мат. в 3 т. – Москва, 1965. – Т.1: 1408–1632. – С.54–56; Семёнова Л.Е. Молдавское княжество в международных отношениях. – С.42; Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.). – Кишинёв, 1987. – С.83–84.

¹⁷⁵ Ульяновский В.І. Митрополит київський Спиридон... – С.90–91.

¹⁷⁶ Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы. – С.187–194; Зимин А.А. Россия на рубеже XV–XVI столетий (очерки социально-политической истории). – Москва, 1982. – С.69; Алексеев Ю.Г. Освобождение Руси... – С.146–147; Kolankowski L. Dzieje... – S.346–349.

¹⁷⁷ Ульяновский В.І. Митрополит київський Спиридон... – С.91.

Щодо «фронтального наступу» на удільні вольності родичів московського правителя, то 1479-й рік, на нашу думку, також не є показовим. Бунт князів Андрея Большого і Бориса Волоцького зрештою примусив Івана III, хоча і тимчасово, поступитися своїми амбіціями й після стояння на Угрі він таки виділив братам їхню долю. А перші ознаки наступу на удільні права князів, на думку А.Зиміна, проявилися в договорі Івана III з Міхаїлом Андрійовичем Верейським від 4 квітня 1482 р.¹⁷⁸, тобто тоді, коли змова литовсько-руських князів уже давно була викрита, а самі вони – покарані.

Не дочекавшись повернення Ю.Шестакова, у травні 1482 р. з Москви до Криму терміново вирушив Міхаїл Кутузов, який віз Ю.Шестакову інструкції: наполегливо просити хана від імені великого князя московського напасти на Литву. Іван III мав твердий намір добитися прямого конфлікту хана з королем, але був зацікавлений у відкритому нападі. Він пропонував ханові спершу розірвати присягу («шерт»), а потім – напасти. Посол мав проконтролювати це, залишаючись у Криму. Щоб хан був більш поступливим, Іван III шантажував його Нур-Девлетом¹⁷⁹.

Зрештою Менглі вирішив укласти справжній, а не декларативний союз із Великим князівством Московським. По-перше, на відміну від Казимира Ягайловича, Іван III неодноразово давав зрозуміти, що сприймає Менглі Гірея не просто як рівного політичного партнера, а як свого сюзерена. По-друге, московський правитель постійно наголошував на спільності інтересів, передусім у боротьбі з Великою Ордою. По-третє, Іван III намагався не лише здаватися вірним союзником Менглі, а й підтверджував це реальними справами – нейтралізував Нур-Девлета та Айдара. Перший вірно служив Іванові III, і під час стояння на Угрі брав участь у поході тилами хана Ахмата¹⁸⁰. А другий із невідомих причин навесні 1480 р. був засланий «въ заточенье» у Володуду¹⁸¹, де, напевно, і помер.

Крім того, у Криму неодноразово протягом 1460-х – початку 1480-х рр. могли переконатися, що Казимир, попри постійні обіцянки і запевнення у дружбі, жодного разу не надав допомоги своїм союзникам: Кримському ханству, Кафі, Молдавії та Великій Орді. Із часом в очах Менглі Гірея Казимир Ягайлович став не лише непослідовним, а й ненадійним і віроломним політиком. Отже, для хана реальний союз з Іваном III вигідно відрізнявся від примарного – із Казимиром.

Прийнято вважати, що протягом літа 1482 р. московський посол зумів не лише відвернути Менглі від союзу з Великим князівством Литовським, а й підштовхнути правителя Криму до нападу на Київ. Утім, існують обставини, що дозволяють припустити інший варіант розвитку подій.

Реалізація ідеї запланованого антитурецького повстання у Криму затягулася, але не була забута. Судячи з листа колишнього правителя Матреги Захарія Гізольтфі, який мав приєднатися до виступу у Криму разом зі

¹⁷⁸Зимин А.А. Россия на рубеже XV–XVI столетий (очерки социально-политической истории). – С.56–57.

¹⁷⁹Сб. РИО. – Т.41. – №8. – С.33–34.

¹⁸⁰Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. – С.132–133.

¹⁸¹ПСРЛ. – Т.6. – С.35; Т.25. – С.327.

180 родинами вцілілих генуезців, надії на повстання жевріли аж до серпня 1482 р.¹⁸² Утім, генуезькі флот і військо, без яких не було й мови про вигнання турків з Криму, так і не з'явилися.

У будь-якому разі Менглі мав розуміти, що без підтримки європейських держав подолати протоки Босфор та Дарданелли, пройти повз Стамбул генуезький флот не зможе. Таким чином, попри всі намагання організувати в 1481 р. антитурецьку коаліцію, генуезці черговий раз намагалися чужими руками виправити своє становище.

Усі надії Менглі на вигнання турків знову ж таки мали замкнутися на Казимирові Ягайловичу, переговори з яким відбувалися через Київ, де засів Кампофрегозо, і «приятеля» хана – київського воеводу Івана Ходкевича. Але Казимир розумів підступність генуезців. Він знав, як венеціанці своїми обіцянками поставок зброї і відкриттям «другого фронту» у 1473 р. вже підставили кінноту шаха Ак-Коюнлу Узун Гасана під османські гармати. Схвалюючи плани Генуї сам король і не думав брати участь в їх реалізації.

Схоже, що віра Менглі у «друга» Казимира остаточно розвіялася саме влітку 1482 р. і 1 вересня татарське військо на чолі з самим ханом захопило та спалило Київ, а його мешканців вивело в полон¹⁸³. За повідомленням Псковського літопису, долю Києва розділили ще одинадцять неназваних міст Київщини¹⁸⁴. Генуезький посол Вінценто писав, що саме напад на Київ став причиною ворожого ставлення Казимира до Менглі Гірея¹⁸⁵.

Мрія московського правителя збулася, адже Менглі розірвав мир із Казимиром. Але участь Івана III у цьому була мінімальною – кримський хан прийняв рішення покарати Казимира самостійно, виходячи з власних інтересів та амбіцій. Відтак ханство надовго стане ворогом Литви; довгостроковий союз Івана III з Менглі, з одного боку, та в подальшому спільні турецько-кримські дії протягом 1492–1532 рр., з іншого, відіграють якщо не вирішальну, як стверджує Г.Іналджик¹⁸⁶, то визначну роль у піднесенні Великого князівства Московського над усіма його сусідами.

Насамкінець треба додати: події 1483–1485 рр. підтверджують, що після падіння Києва Казимир Ягайлович зрозумів свої прорахунки у східній політиці. Було очевидно, що зіткнення з Османською імперією й Москвою – це питання найближчого часу. Навесні 1483 р. Казимир поновив присягу від

¹⁸² Atti. – Genova, 1867. – Vol.IV: Appendice. – P.CCLVII–CCLVIII; Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrite ale Apusului / Publ. N.Iorga. – Bucuresti, 1897. – Vol.3. – P.97 (лист З.Гізольфі від 11.VIII.1481 р.). Після захоплення турками Матрегі Гізольфі спробував дістатися Генуї сухоходом, але в Молдавії його пограбував воевода Стефан. Відтак він повернувся на кавказьке узбережжя Чорного моря, де вів напівкочове життя.

¹⁸³ Огляд повідомлень про київську трагедію 1482 р. в московських літописах див: *Pelenski J.* The Sack of Kiev of 1482 in Contemporary Muscovite Chronicle Writing // *Harvard Ukrainian Studies.* – Cambridge, Mass., 1979–1980. – Volume III/IV. – Part 2. – P.641–649.

¹⁸⁴ ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1851. – Т.5: Псковские и Софийские летописи. – С.41.

¹⁸⁵ Wincentego de Dominico listy o Polsce... – S.344. Перекладач листа польською мовою слово «Mancherman» помилково тлумачив як «Акерман», замість «Київ».

¹⁸⁶ *Іналджик Г.* Боротьба за східноєвропейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.).* – Вип.2. – К., 2002. – С.121.

деяких верховських князів¹⁸⁷ і мобілізував з усієї Литви війська та робітників для відновлення Києва¹⁸⁸. Десятитисячна литовська залога розташувалася у Смоленську¹⁸⁹. Мабуть, до цього часу слід віднести і будівництво замку у Черкасах, який уже восени 1499 р.¹⁹⁰ витримав триденну облогу татар.

Одночасно відбувся спалах політичної активності у східному напрямі, коли Казимир спробував вибудувати антимосковський альянс. Він поновив договір із тверським князем Міхаїлом Борисовичем¹⁹¹. До Великої Орди знову поїхав посол Стрет та смолянин Івашка Рагозін¹⁹². Відбулися контакти з Псковом і, можливо, з уцілілими опозиціонерами Новгороду, оскільки московська «застава ратная» простояла там сімнадцять тижнів¹⁹³.

Але перше зіткнення відбулося не з московськими військами, а саме з османцями. Після того, як у Коломиї воевода Стефан 15 вересня 1485 р. особисто приніс присягу на вірність Казимирові, король вислав йому на допомогу військо¹⁹⁴. Із цього часу увага польського правителя знову більше була прикута до турецьких, ніж кримських чи московських, справ.

¹⁸⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – АЗР). – Санкт-Петербург, 1846. – Т.1: 1340–1506 гг. – №80. – С.100–101.

¹⁸⁸ Źródła do dziejów polskich. – Wilno, 1844. – Т.2. – Одз.2: Akta. – С.120.

¹⁸⁹ ПСРЛ. – Т.5. – С.40–41.

¹⁹⁰ Listy i akta Piotra Myszkowskiego, generalnego starosty ziem Ruskich króla Jana Olbrachta / Zebr. A.Pawiński, wyd. A.Lewicki. – Kraków, 1898. – №67. – С.69–70.

¹⁹¹ АЗР. – Т.1. – №79. – С.99–100.

¹⁹² Сб. РИО. – Т.41. – №11. – С.43.

¹⁹³ ПСРЛ. – Т.5. – С.42.

¹⁹⁴ Kronika polska Marcina Bielskiego. – Т.2. – Кs.4/5. – С.882; Strykowski M. Kronika. – Т.2. – С.288; Kronika Marcina Kromera. – С.744.

The article examines the causes rupture of peace between Casimir IV Jagiellon and Mengli I Giray investigation. The Events are considered against the relations between the Polish-Lithuanian state, the Crimean Khanate, Moldova, the Ottoman Empire, the Grand Duchy of Moscow and the Great Horde during the 1466–1482s. It was found that Mengli I Giray ravages Kyiv because of his own interests and not under any external pressure.

Keywords: Casimir IV Jagiellon, Grand Duchy of Lithuania, Mengli I Giray, Crimean Khanate, Ivan III, Grand Duchy of Moscow, Akhmat, Great Horde, Mehmed II, Ottoman Empire, Stefan the Great, Moldavia, Caffa, the Genoese's.

